ТОВАРИСТВО «ЗНАННЯ» УКРАЇНСЬКОЇ РСР

СЕРІЯ 6 «ДУХОВНИЙ СВІТ ЛЮДИНИ», № 3

Тематичний цикл

«КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА»

Л. Т. МАСЕНКО,

кандидат філологічних наук

УКРАЇНСЬКІ ІМЕНА І ПРІЗВИЩА

КИЇВ 1990

ББК 81.2Ук—3
М31

Масенко Л. Т.

М31 Українські імена і прізвища.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990.— 48 с.— (Сер. 6 «Духовний світ людини»; № 3).

Історія виникнення і побутування імен та прізвищ тісно пов'язана з історією народу, з особливостями його матеріальної і духовної культури. У брошурі розглядається походження українських імен і прізвищ, історичні етапи становлення прізвищ, роль народних говірок у формуванні цієї лексичної групи. Висвітлюються питання правопису імен і прізвищ у сучасній українській мові.

Розрахована на лекторів, пропагандистів, викладачів вузів, вчителів, студентів філологічних факультетів, широке коло читачів.

М $\frac{4602000000—032}{М281(04)—90}$ 77—90 **ББК 81.2Ук—3**

Редактор: А. В. Жихорська

ISBN 5-7770-0158-0

© Товариство «Знання» Української РСР

Сучасна офіційна форма іменування людини — явище порівняно пізнього часу. Кожен компонент, з яких ця форма складається,— ім'я, ім'я по батькові та прізвище, має свою історію й специфіку побутування як в офіційному вжитку, так і в усній народнорозмовній традиції.

Процеси становлення й еволюції формули іменування особи тісно пов'язані із звичаями й особливостями духовної культури народу, його історією. У системі наших власних найменувань, що склалась протягом минулих віків, знайшли відображення різні сторони суспільної, господарської, культурної і мовної діяльності народу на різних історичних етапах. Тому імена і прізвища українців є одним з важливих джерел для дослідження мови, історії, матеріальної і духовної культури нашого народу.

Уся сукупність особових імен (індивідуальні імена, імена по батькові, прізвища, прізвиська, псевдоніми тощо) називається антропонімією, а відповідна галузь знання, яка вивчає систему особових імен, антропонімікою. Антропоніміка є частиною ономастики — науки про власні імена взагалі (куди входять, крім антропонімії, географічні назви, найменування космічних об'єктів, назви літературних персонажів, клички тварин тощо).

Систематичне наукове вивчення східнослов'янської антропонімії розпочалося порівняно недавно — в останні три десятиліття, але за цей час українська антропоніміка вже досягла значних успіхів. Шість видань витримав укладений в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР словник власних імен (останнє видання: Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей.— К., 1986). До перших спроб нормативного словника прізвищ належить «Довідник українських прізвищ» Ю. К. Редька (К., 1969), який містить близько чотирьох тисяч антропонімів.

Видано кілька фундаментальних монографічних досліджень української антропонімії: «Сучасні українські прізвища» Ю. К. Редька (К., 1966), «Антропонімія Закарпаття» П. П. Чучки (Ужгород, 1970), «З історії української антропонімії» М. Л. Худаша (К., 1977), «Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування» Р. Й. Керсти (К., 1984), «Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV—XVII ст.» М. О. Демчук (К., 1988). У мовознавчих виданнях опубліковано також низку досліджень з антропоніміки згадуваних авторів, а також І. Д. Сухомлина, І. М. Желєзняк, Л. Л. Гумецької, С. П. Бевзенка, В. В. Німчука, О. Б. Ткаченка, А. М. Залеського, О. Д. Неділько та ін.

Зазначені праці започаткували ту велику роботу, якої потребує збирання, систематизація й дослідження багатющого і розмаїтого матеріалу, що його містить історичний і сучасний український антропонімікон. До першочергових завдань нашої ономастичної науки належить, зокрема, створення фундаментального історико-етимологічного словника прізвищ українців.

> В усіх сферах духовного життя людини — релігійній, провіденціально-профетичній, спекулятивно-філософській, художньо-естетичній, соціально-суспільній — роль імені не лише велика, але й особливому відзначена, і те, що піддається обліковій й переповіданню, творить лише поверховий шар тієї таїни, яка пов'язана з іменем. Але навіть доторкання до цього шару натякає і на глибину цієї таїни і на ту силу, котра від неї невіддільна.
>
> *В. М. Топоров*

«ЩО В ІМЕНІ ТВОЇМ...»

«Щоб викинув тебе господь із уст!»

«Щоб згинуло ім'я твоє, як слина!» — таке прокляття кидають левіти співцеві Елеазарові у драматичній поемі Лесі Українки «Вавілонський полон». Слова «знаю ім'я твоє», «знаю всі імена твої» часто повторювались у дав-

ніх заклинаннях. У цих словесних формулах яскраво відбились властиві багатьом народам світу давні вірування в магічну силу імені, його нерозривний зв'язок з людиною, яку воно називає. Вірили в це і давні слов'яни. Тому часто нарікали дітей назвами звірів — Вовк, Ведмідь, Зубр, вважаючи, що такі імена відлякуватимуть злих духів. Дитину могли назвати й негарним ім'ям (Некрас, Нехорош, Мал, Крив), сподіваючись, що воно не сподобається нечистій силі і вона залишить дитину в спокої.

Деякі давньослов'янські язичницькі вірування і забобони, пов'язані з вибором імені для дитини, збереглися до нового часу. Так, видатний сербський філолог Вук Караджич в укладеному ним «Сербському словнику...» 1818 р. під словом вук (вовк) написав: «Коли у якої-небудь жінки діти довго не живуть, тоді дитині дають ім'я вук — вовк (щоб відьми не могли її звести з світу і тому й мені дали таке ім'я)».

Велике поширення в Давній Русі мали двоосновні слов'янські імена з другим компонентом -волод, -мир, -слав, -полк, -гост, -жир і под.: Всеволод, Володимир, Житомир, Боримир, Творимир, Брячислав, Мстислав, Ростислав, Ярослав, Ярополк, Святополк, Доброгост, Мутижир і т. п.

У кінці IX ст., коли Київська Русь прийняла християнство, на зміну давньоруським найменням прийшли християнські імена грецького, латинського і староєврейського походження, запозичені з Візантії разом з релігією. Але давньоруські імена ще тривалий час продовжували побутувати паралельно з новими християнськими іменами. Так, великий київський князь Володимир, який запровадив на Русі християнство, одержав при хрещенні ім'я Василій, а його син Ярослав Мудрий звався церковним ім'ям Юрій. Проте літописці іменують обох князів лише своїми, слов'янськими іменами. І не тільки в X ст., а й пізніше, у XI і XII ст., особи князівського дому мали по два імені — при хрещенні дитина одержувала церковне ім'я, але одночасно вона нарікалась давньоруським, так званим «мирським», іменем. У літописах натрапляємо на такі записи: під 1177 р. «родися у Игоря сынъ и нарекоша имя ему в крещеньи Андреянъ, а княжее Святославъ», під 1113 р. «преставися князь Михаилъ, зовомый Святополк», під 1164 р. «Константинъ, а мирскы Добрыло» та ін.

Писемні пам'ятки староукраїнської мови засвідчують випадки паралельного вживання двох імен аж до XVI—XVII ст. «Маючи два імені — церковно-християнське і слов'янське автохтонне,— зазначає М. О. Демчук,— іменований, згідно з забобонними віруваннями наших далеких предків, знаходився, таким чином, під захистом двох протилежних містичних начал — християнського і традиційного поганського. Церковно-християнське ім'я несло йому покровительство відповідного церковного святого (і ім'я це він зобов'язаний був мати як християнин), а слов'янське автохтонне ім'я несло йому відповідне, переважно захисне або профілактичне побажання батьків і було даниною давньої, ще поганської традиції. За свідченням писемних пам'яток, сила традиції була настільки великою, що, маючи два імені — церковно-християнське і слов'янське автохтонне, багато осіб фігурували тільки під другим, хоча це не є доказом відсутності першого імені. Церковно-християнські імена були, але, очевидно, в побуті не вживались, або, згідно з відомим повір'ям, приховувались. Відмічене явище спостерігається в українській писемності майже до кінця XVII ст.» [1]. Яскравим прикладом цього може бути найменування Богдана Хмельницького, загальновідомого під автохтонним слов'янським ім'ям Богдан, хоча гетьман мав і церковно-християнське ім'я Зіновій.

Частина давніх слов'янських імен пізніше перейшла в розряд індивідуальних прізвиськ, а частково й сімейно-родових прізвиськ і прізвищ.

Що ж стосується церковно-християнських імен, запозичених з Візантії, то довгі віки їх постійного вживання зробили свою справу — вони стали звичними, своїми. Християнські імена грецького, латинського і староєврейського походження мали спеціальну слов'янську форму, так звану канонізовану, тобто узаконену церквою форму, зафіксовану в святцях, календарному церковному списку святих. Але в живомовній народній стихії канонізовані форми імен зазнавали адаптації, пристосування до звукової і словотворчої системи рідної мови. В результаті виникали відмінні від канонічних народні варіанти християнських імен. В імені Федір важко впізнати канонічну форму Теодор (Феодор), в Панасі — Атанасія (Афанасія), в Якимі — Іоакима, в Остапі — Євстафія. Зміни-

[1] Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV—XVII ст.— К., 1988.— С. 144.

лись запозичені імена згідно з місцевими мовними особливостями і в інших народів. Адже такі різні, на перший погляд, імена, як східнослов'янське Іван, польське Ян, фінське й естонське Юхан, англійське Джон, французьке Жан, походять від одного імені, яке в давній Іудеї вимовлялось як Йоханаан і означало «божа благодать», «божий дар». Те саме значення має наше ім'я давньогрецького походження Федір і слов'янське Богдан.

Певні фонетичні й словотворчі відмінності мають також імена у близькоспоріднених мовах і навіть у діалектах однієї мови. Так, основний набір імен трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського і білоруського — є спільним, але форми імен — і офіційні і, особливо, зменшені, пестливі — мають в кожній мові виразні національні особливості. Характерною фонетичною рисою українських імен є, наприклад, заміна церковнослов'янського початкового *а* на *о*: Олександр, Олексій, Опанас, Оверко, Онисим та ін. (у російській мові відповідно Александр, Алексей, Афанасий, Аверкий, Анисим та ін.), заміна початкового *є* на *я*, *о*: Олена, Омелян, Явдоха, Ярема (рос. Елена, Емельян, Евдокия, Еремей); до кінцевих приголосних у багатьох чоловічих іменах в українській мові додається *о*: Данило, Дмитро, Карпо, Кирило, Марко, Михайло, Павло, Петро (в російській мові Даниил, Дмитрий, Карп, Кирилл, Марк, Михаил, Павел, Петр) тощо. Популярне сьогодні ім'я Ірина побутувало в говорах української мови у фонетичній формі Ярина, згадаймо героїню Шевченкової поеми «Невольник»: «А Ярина, Мов тая ялина При долині, похилилась...»

Національна мовна специфіка кожного народу виявляється також у сфері творення здрібніло-пестливих форм імен. Так, у говорах російської мови Александра називають Алексашею, Сашею, Санею, Сашурою, Шурою, Шуриком, в українській — Сашком, Олесем, Лесем, Лесиком.

Характерною рисою східнослов'янських мов є надзвичайне розмаїття здрібніло-пестливих форм імен. Часто вживані імена побутували в уснорозмовній народній стихії у численних варіантах. За спостереженням Р. Й. Керсти, в пам'ятках української мови XVI ст. фіксується до 40 продуктивних суфіксальних варіантів власних імен, зокрема здрібніло-пестливі форми імен з суфіксом -ко (Иванко), -ец (Гаврилец), -ик (Дмитрик), -чик (Наумчик), -ка (Савка), -аш (Петраш), -хно (Сахно), -ула

(Петрула), -ач (Лукач), -ина (Петрина) та ін. У старо-українській мові поширеним було також усічення основи імені, скорочення його до початкового складу: Хведь, Клим, Юр замість Хведоръ, Климентъ, Юрий [1].

Великою варіативністю у творенні похідних від особових власних імен характеризуються деякі говори сучасної української мови. Як зазначає П. П. Чучка, на Закарпатті жіноче ім'я Ганна має понад 70 розмовних варіантів: Анни́на, Анни́чка, Аннýся, Ануша, Аннушка, Анюрка, Анниско, Аннище, Аннýца, Андя, Анніка, Га́ня, Га́нька, Га́ниско, Га́ньча, Ганьчýша, Ни́зя, Ни́ця, Они́зя, Онýша тощо [2]. Ім'я Микола побутує на цій же території у таких формах: Мико́лка, Миколáв, Миколáй, Миколáйко, Миколáїк, Миколáйцьо, Микýла, Микýлик, Микýльцьо, Нико́ла, Нико́ра, Нико́цьо, Ко́ця, Ко́цьо та ряд інших [3].

Слід відзначити і таку властивість українського народного іменника́, як вживання здрібнілих форм імен у функції повних. Б. Грінченко у списку імен, доданому до «Словаря української мови», пише: «Дуже часто імена, що є за формою зменшеними, вживаються народом як основні, такими є, наприклад, Грицько, Харько, Химка та ін.». Зазначену народну традицію широко відображає українська класична література. Можна назвати хоча б відомих літературних персонажів — типових представників тогочасного українського селянства у творах І. Нечуя-Левицького: Палажка, Параска, Карпо, Лаврін, Мелашка, Мотря, Настя, Василь, Ганна, Марина, Одарка, Петро, Маруся, Онися, Олеся, Олекса, Оришка, Охрім, Домаха, Зінька та ін.

Використання повної канонізованої форми імені у щоденному спілкуванні сприймалося у народному середовищі як порушення звичаю. Так, коли один з представників зденаціоналізованого прошарку селянства Терешко Бубка робить спробу «культурно» позалицятись до дівчини («Чом же не подаєте мені руки, Варваро Омельківно?»), то одержує таку відповідь: «Хіба ж я свята, щоб мене Варварою звали? Мене звуть Варкою» (І. Нечуй-Левицький, «Хмари»).

Зневажливе ставлення до народнорозмовних форм особових власних імен як до «мужицьких» належить до

[1] Див.: Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування.— К., 1984.

[2] Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття.— Ужгород, 1970.— С 23.

[3] Там же.— С. 29.

характеристичних рис місцевого русифікованого панства, зображеного у творах Г. Квітки-Основ'яненка. Порівняймо, наприклад, репліку поміщиці Аграфени Семенівни Опецьковської з п'єси «Шельменко-денщик»: «...Вообрази, что хозяйка меня и теперь так же называет, как до моей поездки в Петербург: Горпинка! Ах, какая малороссиянка!».

За народною традицією, сучасний словник «Власні імена людей» Л. Г. Скрипник і Н. П. Дзятківської подає імена Кость, Олекса, Гнат, Панас, Наталка, Одарка та інші як рівноправні офіційні варіанти поряд з іменами Костянтин, Олексій, Ігнат (Ігнатій), Опанас (Афанасій), Наталія, Дарина та інші.

Розмовні форми імен лишаються основним джерелом поповнення офіційного іменника і в наш час. Так, до недавнього часу ім'я Леся вживалося лише як пестлива форма повних імен Лариса, Олександра, Олена, але, за вимогами батьків, які хотіли записати ім'я дочки в документах саме в такій формі, ім'я Леся набуло прав повного імені. У згадуваному вище словнику-довіднику ім'я Леся винесено в реєстр з такою позначкою: «скороч. варіант від ряду імен (Лариса, Олександра та ін.), який все частіше фіксують як документальне ім'я на честь української поетеси Лесі Українки».

Статусу офіційного набуло в наш час і ймення Олеся, а також паралельні форми чоловічого імені — Олесь, Лесь, що раніше побутували лише як здрібніло-пестливі варіанти повного імені Олександр. На усталення цих імен у ролі офіційних великий вплив мали літературні найменя видатних українських письменників і діячів культури, таких як Лесь Мартович (документальне ім'я та ім'я по батькові Олекса Семенович), Лесь Курбас (Олександр Степанович), Олесь Гончар (Олександр Терентійович).

Які ж імена були найпоширенішими серед наших прадідів?

Львівський мовознавець Р. І. Осташ провів дослідження відомих козацьких «Реєстрів», складених після Зборівської угоди 1649 р. і виданих О. Бодянським у 1875 р. «Реєстри» зберігають імена й прізвища (правильніше, за термінологією М. Л. Худаша, «прізвищеві назви», оскільки «прізвище» в сучасному розумінні цього слова — явище пізнішого часу) понад 40 тисяч козаків з Наддніпрянської України. За підрахунками Р. І. Осташа, у «Реєстрах» зафіксовано близько 200 імен. Основне навантаження припадає на 120. За частотою вживання

вони розподіляються у такій послідовності. Першість належить двом іменам — Іван (11 % від загальної кількості імен), Василь — 6 %. Далі йде 9 імен, кожне з яких має частотність 2—3 %. Це Федір, Степан, Грицько, Михайло, Семен, Андрій, Яків, Олексій, Фесько (похідне від Феодосій). Близько 1 % набрали імена: Гаврило, Данило, Ігнат, Роман, Савка, Дмитро, Максим, Мартин; 0,5 % — Кондрат, Левко, Лук'ян, Марко, Матвій, Микита, Остап, Павел, Пилип, Юрко, Ярема, Ясько (похідне від Яків).

Поширення таких імен в народному антропоніміконі всієї території України засвідчує і фольклор:

Я нікого не любила,
Тільки Петра та Данила,
Грицька, Стецька та Степана
Вийду заміж за Івана.

І українська класична література: «Перерахували себе, та й начислили, що є їх чотири Івани, один Микола і один Михайло» (Марко Черемшина. «Бо як дим підоймається»).

Незмінним лишався набір найуживаніших імен до самої революції, для прикладу можна навести імена дітей в селянській родині Макара Гончара, батька відомого скульптора Івана Гончара: Хросина, Дунька, Грицько, Іван, Клим, Михайло, Василь, Семен (Україна.— 1989.— № 4.— с. 13).

Як ми вже зазначали, у дореволюційний період обряд наречення новонародженого належав церкві. Під час церковного обряду хрещення піп обирав із святців, календарного церковного списку святих, ім'я для новонародженого. Процес наречення дитини не був лише формальним ритуалом, він розглядався як духовне прилучення людини через ім'я до релігії. Ім'я в християнській релігійній традиції виконувало сакральну функцію. Святий, за ім'ям якого було наречено дитину, вважався її духовним охоронцем, небесним заступником. У церковних календарях вказувалась і етимологія кожного імені, тому значення їх було загальновідомим. Характерним є, наприклад, обігрування етимологічного значення імен для староукраїнської поезії. Так, у вірші на день народження Василя Томари Гр. Сковорода пише: «І не з найменшого лише, будь і ділами Василь» (ім'я Василь походить від давньогрецького basileus — цар). У поезії Софронія Почаського, присвяченій Петрові Могилі, є такі слова: «А хвалячи, дивуйся, який кам'янистий В бою

Петро,— в житті він, немов кришталь, чистий» (ім'я Петро походить від грецького petra — скеля, камінь).

У православних святцях, на відміну від католицьких, на кожен день року припадає, як правило, поминання кількох святих, отже піп мав можливість вибору імені з-поміж кількох. Деякі імена згадувались у святцях неодноразово, іноді понад 10 разів (ім'я Іван поминалось 79 днів на рік, лише в січні були дні Иоанна Предтечи, Иоанна Кушника, Иоанна Златоуста тощо) [1], інші ж були рідкісними, екзотичними. Згадаймо в цьому зв'язку історію наречення героїні повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря»: «Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька й надавав його дітям таких іменнів, що всі люди на селі ніяк не могли убгати їх собі в голову, а баба-повитуха ніколи не могла донести в своїй голові того ймення додому і губила його на поповому порозі. Тій дівчині піп дав ймення Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою».

Цікаві факти появи у деяких закарпатських селах рідкісних імен, викликаної протистоянням уніатської і православної церков, наводить у праці «Антропонімія Закарпаття» П. П. Чучка (с. 41—42): «Прагнучи відмежуватися від уніатів чи навіть протиставитися їм, деякі православні попи самовільно надавали селянським дітям такі імена, які серед уніатів цієї місцевості не функціонували... Таким чином у цих селах (Драгово, Копашново, Теребля, Чумальово та ін. на Хустщині і Тячівщині.— *Л. М.*) з'явилося багато біблійних, переважно старозавітних, імен типу Авраа́м, Веньями́н, Гераси́м, Давы́д, Дамня́н, Иноке́нтій, Єлисе́й, Йов, Ла́зарь, Мака́рій, Наза́рій, Пантелеймо́н, Парфе́ній, Сава́тій, Самуї́л, Саха́рій, Серафи́м, Соломо́н, Філімо́н, Верса́вія, Гликерія, Діонісія, Єфросінія, Макри́на, Рахи́ля, Ребе́ка, Сало́мія, Таїса, Февро́нія та ряд інших».

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції було ліквідовано церковний список і введено свободу вибору імені. У 20-х роках іменни́к значно розширився й оновився. Оновлювання здійснювалося за рахунок запозичення західноєвропейських імен Альберт, Артур, Едуард, Еміль, Роберт, Альбіна, Гертруда, Елла, Елеонора, Ельвіра, Емілія, Емма, Жанна та ін.; повернення давніх імен Олег, Ігор, Вячеслав; створення нових, зокрема аб-

[1] Див.: Суперанская А. В. Из истории русских календарных имен // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах.— К., 1986.— С. 120—121.

ревіатурних, наймень Вілен (з ініціалів Володимира Ілліча Леніна), Владлен (з рос. Владимир Ленин), Кім — «Комуністичний інтернаціонал молоді»; Рем — «революція, електрифікація, машинобудування», Ревмира — (рос. революция мировая), Пятвчет — (рос. пятилетка в четыре года) та ін.

У нових іменах знайшли відбиття революційні події, атрибутика революції, настрої масового ентузіазму, сподівань на швидку індустріалізацію країни. Дітей називали такими іменами, як Революція, Інтернаціонал, Авангард, Геній, Граніт, Іскра, Май, Майя, Воля, Титан, Зоря, Індустрія, Електростанція, Енергія, Електрифікація, Мартен, Трактор і т. п. Щоправда, побутування таких імен не набуло масового характеру, більшість з них не витримала перевірки часом і вже в 30-х роках вони почали щезати. Лишились у вжитку лише деякі з новостворених імен, такі як Вілен, Владлен, Світлана, Октябрина, Майя та деякі інші.

Значно суттєвішими виявилися малопомітні в той час глибинні масові процеси, які відбувались у вживанні імен і які призвели до значної перебудови старого іменника. Уже в 30-ті роки у містах вийшли на перше місце за частотою вживання імена Володимир, Юрій, Ніна, Валентина, Галина, тоді як популярні до революції Іван, Василь, Ганна, Марія з'являлися рідше. У селах цей процес протікав повільніше, але й там у 30-х роках першість зайняли жіночі імена Валентина, Ніна, Галина, Тамара, залишивши далеко позаду Ганну, Марію і Євдокію.

У наш час, як зазначає російський мовознавець В. А. Никонов, усталився досить постійний і компактний набір імен. Спостерігається, крім того, значна концентрація імен, тобто невелика кількість їх охоплює переважну більшість новонароджених. Так, за підрахунками В. А. Никонова, які він провадив за даними загсів, у м. Ульяновську п'ять найпоширеніших чоловічих імен (Сергій, Олександр, Андрій, Володимир, Ігор) і шість жіночих (Олена, Світлана, Наталя, Ірина, Ольга, Марина) одержали майже три чверті всіх народжених у 1967 р. хлопчиків та дівчаток.

Така ж група найпоширеніших імен (з незначними змінами) отримала першість у 1967 р. і в м. Києві. Дані про це опублікував мовознавець В. І. Кононенко у «Вечірньому Києві» від 18 квітня 1967 р. У замітці зазначалось: «У 1967 р. в Києві було використано лише 66 жіночих і 52 чоловічих імені. Якщо ж не брати до уваги іме-

на, що було вжито одноразово, то кількість жіночих імен зменшиться до 31, чоловічих — до 38. А «Словник власних імен людей» містить близько 1400 імен! Більше того, п'ять жіночих імен (Олена, Ірина, Світлана, Тетяна, Наталя) охопили половину маленьких киянок. А серед чоловічих імен першість зайняли Олександр, Сергій, Олег, Володимир, Ігор».

Отже, цілком добровільно обираючи ім'я для дитини, ми, не усвідомлюючи цього, підкоряємось певному колективному смакові, моді на імена, примхи якої не завжди вдається встановити.

Але чи можна вважати позитивним таке відчутне звуження кола популярних імен? Звичайно, ні. З кількох причин. Насамперед воно призводить до появи численних тезок. Сьогодні часто можна почути від вихователек дитсадків і вчителів нарікання на одноманітність імен нашого наймолодшого покоління. В одній групі дітей буває стільки Саш або Наташ, що вихователі змушені звертатись до чотирьох-п'ятилітніх малюків за прізвищами. На уніфікованість дитячих імен звертають увагу й письменники. Так, у гротескно-сатиричній повісті «Пух» Вал. Шевчук пише: «Таксі сколихнуло сонну тишу околиці, і таксистиха схвильовано вибігла надвір, сподіваючись того, чого вже перестала сподіватися. Але таксі не зупинилося біля її двору, проминуло й рябу Надьку на камені, за машиною чкурнув щосили босякуватий Олежик з десятком інших Олежиків й п'ятіркою Лен». Не самі імена — Олег і Олена — нічим не гірші за інші, висміює тут письменник, а їх надмірну популярність, внаслідок якої ім'я втрачає своє основне призначення — виділяти.

Другий негативний момент цього явища — забуття споконвічних народних традицій у сфері іменування.

> Микитки та Василькн та Олесі
> І кожен третій на ім'я Іван,
> При тихім Пслі, при голубому плесі
> Замурзаний і войовничий клан,—

писав А. Малишко про імена своїх ровесників. Чи часто зустрінемо сьогодні хлопчиків з такими іменами? А жіночі йменння? Куди поділись улюблені народні імена Дарина, Соломія, Софія, Уляна, Христина та інші? Не потрапила в десятку найпоширеніших імен навіть Марія, а це ж те ім'я, яке не лише у нашого народу, а і в багатьох інших протягом століть вважалось найкрасивішим, овія-

ним легендою, поезією. М. Рильський присвятив цьому йменню одну з кращих своїх поезій:

Єсть ім'я жіноче, м'яке і ясне;
В йому і любов, і журба, і надія;
Воно як зітхання бринить весняне:
Марія.

А яким мелодійним звукописом сповнене це ім'я і його пестлива форма у вірші М. Вінграновського «Качки летять! Маріечко,— качки...»

Маріє, мріє, мрієчко моя,
Моя Маріечко тривожна,
Твоїм гірким, як світ, ім'ям
Мені звучить хвилина кожна.

Стандартизація охопила не лише повні форми імен, а й пестливі, на які здавна був багатий наш народ. Петра кличемо лише Петею, начебто не взивали його наші матері Петриком, Петрусем, Петрунею, Юрка, Юрася, Юрасика називаємо лише Юрою, Мишка, Михайлика, Михася — Мишею. Забули й Наталку, Оленку, Ганнусю, Василька, як і загалом більшість таких природних для української мови здрібнілих форм на -ко: Андрійко, Вітько, Сашко, Сергійко, Володько, Миколко і под. А здавалося б, мали поважати цей суфікс, адже саме він утворив найпоширеніший тип наших прізвищ на -ко і -енко, який став своєрідною візитною карткою українця.

Прикро, що явище забуття українських народних форм імен навіть «узаконюється» у підручниках для найменших школярів, про що писав на сторінках «Літературної України» (1986.— 18 лют.) літературознавець М. Косів: «А з якого мовного регіону добираються форми дитячих імен: Маша, Наташа, Саша, Лара, Рома, Шура, Вова, Віта, Коля, Вася, Миша (за «Букварем» Б. С. Саженюк, М. Т. Саженюк), які поступово витісняють споконвічні й загальнонародні: Маруся, Марійка, Наталка, Олесь, Лесик, Ромчик, Миколка, Володя, Василько, Михась і т. д.».

Таке «узаконення» спостерігається і в діяльності деяких працівників загсів і сільрад. Неодноразово до Інституту мовознавства АН УРСР приходили скарги від батьків на працівників загсів південних районів України, які відмовляли їм у реєстрації імені Оксана, вважаючи «правильною» лише форму Ксенія. І це при тому, що ім'я Оксана здавна побутувало на Україні як одне з найпопулярніших жіночих імен. Більше того, воно стало надбанням і російського іменника. «Словник російських

особових імен» Н. О. Петровського подає, поряд з ім'ям Ксенія, і ймення Оксана як запозичення з української мови, що набуло і в російській мові прав повного офіційного імені.

На закінчення розмови про імена хотілося б нагадати ще одну народну традицію, пов'язану з обранням імені для дитини, а саме звичай називати її на честь котрогось з батьків подружжя. На Закарпатті до нашого часу зберігається традиція наречення першого сина іменем діда, а другого — іменем батька. Отже, давши дитині ім'я свого батька чи матері, ви не лише виявите цим свою любов і повагу до них, а й продовжите життя імені у колі вашої родини, створите певну традицію роду, яку, можливо, продовжать і ваші діти.

ПО ІМЕНІ НАЗИВАЮТЬ, ПО БАТЬКОВІ ВЕЛИЧАЮТЬ

Назви людей за ім'ям батька, так звані патроніми, відомі ще з давньоруського періоду, хоча в минулу історичну добу вони за своєю функцією не були цілком тотожними сучасним іменам по батькові, які входять до складу загальноприйнятого у нашій країні повного офіційного найменування людини.

Патроніми зустрічаємо у найдавніших писемних пам'ятках східних слов'ян. Так, нащадків князя Ігоря у давньоруських літописах іменують Ігоревичами, князя Мстислава — Мстиславичами, Ізяслава — Ізяславичами тощо. Під найменням по батькові (Ярославна) відома героїня давньоруського епосу «Слово о полку Ігоревім». У літописах трапляються й поодинокі випадки творення форм на -ич від імені матері. Позашлюбного сина Ярослава Галицького літописець називає за ім'ям його матері — Олег Настасьич.

Спосіб іменування осіб назвами, утвореними від імені батька за допомогою суфіксів -ич, -ович, -евич, уже в період Київської Русі мав виразний становий характер. Ним мали право користуватися лише представники соціальної верхівки суспільства. Почесним привілеєм вважались найменування по батькові на -ич, -ович, -евич і в пізніші часи — у XIV—XVIII ст.

У староукраїнських пам'ятках вони вживаються лише стосовно представників князівських і шляхетських родів, а також міської ремісничої і купецької верхівки.

Зафіксовані в пам'ятках XIV—XVIII ст. патроніми походять від різних форм християнських імен: Семенъ Игнатовичъ, Дорофей Омилияновичъ, Федоръ Карповичъ, Яцко Патрикиевичъ, Никита Онанковичъ (від Онанко<Анания) [1] та ін. Чимало імен по батькові, засвідчених пам'ятками, утворено від язичницьких, дохристиянських імен: Вячковичъ, Маличъ, Грибовичъ, Шиловичъ, Зубовичъ, Путиловичъ, Радичъ, Немировичъ (від Вячко, Малъ, Грибъ, Шило, Зубъ, Путило, Радъ, Немиръ) [2].

У староукраїнських писемних пам'ятках трапляються й іменування, утворені від слів, що вказували на заняття батька (Антонъ Гребенниковичъ, Ивашко Поповичъ, Горинъ Сытниковичъ тощо) або його етнічну чи територіальну приналежність (Федоръ Сербиновичъ, Юрко Черкасовичъ, Процко Пинчуковичъ, Федоръ Русиновичъ та ін.) [3].

Суворо регламентованим було вживання імен по батькові на -ич, -ович, -евич у середньовічній Російській державі. Звертатися за двочленною формулою (ім'я+ім'я по батькові) можна було тільки до князів, царів та наближених до них осіб. Сам Московський государ вказував, кого слід писати з -вичем. За часів Катерини II було видано указ, який обмежував право іменуватись по батькові на -вич вузьким колом людей. В указі зазначалось: «Особ первых пяти классов писать полным отчеством; лиц от шестого до восьмого классов включительно — полу-отчеством, а всех остальных — без отчества, только по имени». Слід пояснити, що за Петра I всі державні цивільні й військові чини було розподілено на 14 класів від генерала-фельдмаршала і канцлера (особи I класу), до колезького реєстратора і прапорщика (особи XIV класу). Отже, Іваном Петровичем в офіційних документах можна було іменувати лише канцлера, радників і генералів. Усі інші чини задовольнялись так званим «полуотчеством» на -ов, -ин: Іван Петров Маликов або Іван Петров син Маликов.

Соціальна градація визначала й склад тогочасної офіційної формули найменування особи. Зокрема, бояр у се-

---

[1] Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування.— С. 18—19.

[2] Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV—XVII ст.— К., 1988.— С. 23.

[3] Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування.— С. 19.

редньовічній Росії іменували за тричленною формулою, близькою до сучасної (індивідуальне ім'я+повне ім'я по батькові на -вич+родове ім'я), поміж середніх верств (поміщиків і заможних купців) поширеною була двочленна формула (індивідуальне ім'я+ім'я по батькові на -ов, -ин).

Як атрибут привілейованості тричленна формула іменування особи певний час побутувала і на Україні: «На Україні, так само, як і в Білорусії,— зазначає дослідник української антропонімії М. Л. Худаш,— тричленне іменування спостерігається також як своєрідна прерогатива соціальної верхівки, а у XVI—XVII ст.— заможного міщанства, яке в писемних пам'ятках, очевидно, і в побуті, охоче вживає патріархальні, традиційні іменування по батькові на -ич, -ович, -евич часто разом з третім компонентом, де може виступати назва за місцем походження, професією, заняттям, або якимось прізвиськом» [1].

Але поступово діапазон вживання тричленних іменувань на Україні і в Білорусії було звужено, особливо на західноукраїнській території, яка входила до складу шляхетської Польщі, де діяла двойменна антропонімічна система.

Нетиповість тричленної формули найменування особи для народного середовища, властиве українському селянству сприйняття цієї форми як чужої і панської яскраво відображають відомі рядки Шевченкової поеми «Юродивий», в яких поет блискуче пародіює офіційне тричленне іменування представників російської суспільної верхівки — київського генерал-губернатора Дмитра Гавриловича Бібікова та харківського генерал-губернатора князя Долгорукова:

Во дні фельдфебеля-царя
Капрал Гаврилович Безрукий
Та унтер п'яний Долгорукий
Украйну правили.

Показово, що московські канцеляристи, вважаючи імена по батькові на -вич виключним привілеєм російської аристократії, переінакшували на «полуотчества» відповідні найменування українців і білорусів, причому помилково поширювали цей звичай і на ті антропоніми з суфіксами -ович, -евич, які в XVI—XVII ст. уже перейшли з розряду імен по батькові у розряд спадкових різ-

[1] Худаш М. Л. З історії української антропонімії.— К., 1977.— С. 132.

вищевих назв. Так, посли Богдана Хмельницького, які в українських грамотах звуться Герасим Яцкович, Павел Обрамович, Самуйло Богданович, у документах московських канцелярій іменуються Герасим Яковлев, Павел Аврамов, Самойло Богданов. Родову прізвищеву назву великого гетьмана Литовського Григорія Олександровича Ходкевича московські бояри у посланні до нього переробили за зразком російських «полуотчеств» на Хоткеева [1]. Богданові Хмельницькому московські канцеляристи неодноразово робили зауваження, що він «непристойно величається» ім'ям по батькові на -ович (Михайлович).

У російських офіційних документах соціальна диференціація у вживанні «отчеств» і «полуотчеств» збереглась до самої революції. Безсмертний зразок бюрократичного стилю державних установ минулого століття залишив нам М. Гоголь. У скарзі на сусіду, яку подав до повітового суду його знаменитий персонаж Іван Іванович, письменник точно відтворює, іронізуючи, тогочасні формули російської ділової мови, у тому числі офіційне іменування особи: «...И потому прошу оного дворянина Ивана, Никифорова сына, Довгочхуна, яко повинного в зажигательстве, в оскорблении моего чина, имени и фамилии и в хищническом присвоении собственности, а паче всего в подлом и предосудительном присовокуплении к фамилии моей названия гусака, ко взысканию штрафа».

З другої половини XIX ст. імена по батькові на -вич поширились у побутовому спілкуванні і серед інших верств населення Росії. Але їх аристократичне походження знайшло відображення у сфері застосування цих форм — у народнорозмовній мові вони побутували як підкреслено шанобливі форми звертання до поважних осіб або людей старшого віку.

В цей же період під впливом російської мови звичай вживати імена по батькові на -ович, -евич, -івна, -овна у функції шанобливої форми іменування осіб набув поширення і на Лівобережній Україні, що знайшло відображення у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Згадаймо, як величали односельці конотопську відьму: «...Ніхто не смів її не тільки відьмою або чим взивати, та ще й величали її по менню: Семеновна або пані Зубиха» або го-

[1] Чичагов В. К. Из истории русских имен, отчеств и фамилий.— М., 1959.— С. 49—50.

ловного героя оповідання «Знахар»: «...И каждый, участвуя в приношении, вприбавок не называет уже знахаря просто Данилом, а величает, как и других почетных в слободе людей, по отчеству; вот и пошел он «Радивоновичем». Герой п'єси Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Щира любов» наймит Микола не сміє називати дружину, що займає вище соціальне становище, за ім'ям: «Заприсягаюсь... любити вас, Олексіївно, шановати, почитовати вас, не як є ви моя жінка, а як проти мене господиня». Так може звернутися і дівчина до нареченого, виявляючи цим повагу до нього: «Семеновичу! бачу я, що ви мене дуже любите» («Сердешна Оксана»).

Проникнення в український антропонімікон російських форм імен по батькові на -вич засвідчує й перша граматика української мови, складена Олександром Павловським на початку XIX ст. Як зазначає автор граматики, паралельно з антропонімами на -вич широко вживались питомі українські іменування сина за батьком, утворені від батькового імені за допомогою суфікса -енко, що пізніше були офіційно закріплені в українській мові в іншій функції — у функції прізвищ. «Отечественные имена,— пише О. Павловський у граматиці,— кончающиеся в Российском языке на -вичь у Малороссиян имеют свое окончание на -енко, которые часто означают их и фамилии, например: Грыце́нко, Хведоре́нко, Онопрі́енко, Карпе́нко, Павле́нко. Однакоже если они хотят кого почестить, то из уважения к нему говорят также Григо́ріевыч, Хве́доровыч, Ону́хріевыч, Ка́рповыч, Па́вловыч».

Традиція шанобливого звертання до старших людей за ім'ям по батькові (Трохимович, Гаврилівна) зберігається у неофіційному вжитку і в наш час.

Крім імен по батькові на -вич, що були своєрідним атрибутом соціальної вищості, отже, мали обмежену сферу застосування, в живій діалектній мові українського народу широко побутували інші, нейтральні за значенням, найменування осіб за батьком. Серед них найпоширенішими були форми з суфіксами -енко та -ук (-юк), -чук. У різних говорах української мови патронімічні назви утворювались також за допомогою суфіксів -еня, -ат (-ят), -ак (-як), -чак, -ів, -єв, -ин *.

Якщо назви синів за батьком мали в уснорозмовній

* Зазначені типи патронімів у XIX ст. перейшли в розряд прізвищ, тому вони розглядатимуться в наступному розділі.

народній стихії досить численні словотворчі варіанти, то найменння дочок здавна побутували на всій території України в одній формі — вони утворювались від імені, прізвиська або назви професії батька за допомогою суфікса -івна. Такі назви широко відображені і у фольклорі («У містечку Богуславку, Каньовського пана, Там гуляла Бондарівна, як Пишная пава»), і в художній літературі (порівняймо найменння дівчат у творах Г. Квітки-Основ'яненка: Одарка Макотрусівна, Пазька Левусівна, прикажчиківна, Дротівна Маруся, хорунжівна Олена, Явдоха Горшковозівна, Галочка Таранцівна та І. Нечуя-Левицького: Мотря Довбишівна, Настя Топілківна, Олеся Музиківна, Килина Левадівна, Уляна Редьківна, Якилина Бондарівна та ін.).

ЩО ЗНАЧИТЬ ПРІЗВИЩЕ

Ім'я родини — це і перша згадка,
Й загадка в естафеті поколінь.

А. Непокупний

Сучасне прізвище, як і повне офіційне найменування людини, що складається з імені, імені по батькові та прізвища,— явище нового часу. У минулі віки єдиних, введених державою норм ідентифікації особи не існувало і в адміністративно-юридичній практиці для позначення людини використовували різноманітні мовні засоби. Вживались одночленні найменння, виражені індивідуальним ім'ям, патронімом або відтопонімічною назвою (Богдашко, Миклич, Охлоповський), двочленні, що найчастіше складались із християнського імені і патроніма або прізвиська (Гришко Шульжич, Маско Микитеня), тричленні, виражені християнським іменем, патронімом і прізвиськом (Максим Харитонович Гаркавий, Лука Григорович Губа) і описові назви (Тимко з Тернополя, Гаврило Маслов зять, Миско трубач пана Черленковского) [1].

Формула іменування значною мірою залежала від ха-

[1] Керста Р. И. Українська антропонімія XVI ст. Чо[illegible] нування.

рактеру документа. Найточнішої ідентифікації особи вимагали різного роду юридичні акти — про наслідування майна, дарчі, купчі, розмежувальні грамоти і т. п., тому в цих документах формула іменування людей нерідко була розгорнутою і включала, крім імені, назви за батьком або прізвиська, ще ряд уточнюючих відомостей — про стан, професію, місце проживання, стосунок до інших родичів тощо.

Додаткові до індивідуального імені особові назви, зафіксовані в староукраїнських пам'ятках, ще не можна вважати прізвищами в сучасному розумінні цього слова. Вони не мали головної ознаки сучасного прізвища — не були спадковими найменуваннями, які у єдиній незмінній формі переходили від батька до сина.

Процес виникнення і усталення прізвищ як окремого класу спадкових найменувань людей охоплює великий проміжок часу. Найраніше спадкові родові назви виникли в середовищі вищих верств феодального суспільства — князів, магнатів, власників земельних володінь і маєтків. Уже джерела XVI ст. фіксують такі князівські найменування, як Андрей Михайловичъ Сангушковичъ Каширский. Другу частину цих наймень дослідники кваліфікують як родову прізвищеву назву, тобто вона позначала Андрія Михайловича з роду Сангушковичів каширських [1]. Поширеним типом спадкових іменувань князівських і шляхетських родів були наймення, що утворювались від назв населених пунктів за допомогою суфіксів -ський, -цький, -зький. Як зазначає М. Л. Худаш, «є численні докази того, що назви представників феодальної верхівки на -ський, -цький, -зький, особливо у XIV—XVI ст., у більшості випадків — це назви за певним населеним пунктом, що був місцем проживання князя і тому вважався центром феодального володіння, а такі назви представників соціальних низів та середніх станів у більшості прямо вказували на місце їхнього походження» [2]. Низку розглядуваних відтопонімічних найменувань з реєстру землевласників Волинської землі наводить у своїй монографії з антропонімії XVI ст. Р. Й. Керста: князь Порицький (Порицьк — містечко у Володимирському повіті), князь Буремський (Боремель, Боремля — містечко у Дубнівському повіті), пан Ощовський (Ощов — село у Володимирському повіті), князь Доль-

[1] Худаш М. Л. З історії української антропонімії.— С. 138.
[2] Там же.— С. 120—121.

ський (Дольськ — село у Ковельському повіті), Охлопповський (Охлопов — село у Володимирському повіті) [1].

Найменування княжеських родів, утворені від назв вотчин за допомогою суфікса -ський (Волконські, Вяземські, Коломенські, Мещерські, Милославські, Одоєвські, Пожарські, Трубецькі, Хованські та ін.) побутували і у феодальній Росії.

Спадкові прізвищеві назви на -ський, похідні від назв населених пунктів, відомі всім слов'янським народам, але особливого поширення набули в Польщі. У середньовічному Королівстві Польському прізвищеві назви на -ski, -cki були ознакою шляхетного походження і протиставлялись міщанським і «хлопським» особовим найменуванням. Польська аристократія навіть вимагала від уряду офіційної заборони іменуватись прізвищами цього типу нешляхтичам.

Історична протиставленість родових найменувань польського й українського панства безіменності безправних народних мас підкреслена у романі П. Загребельного «Я, Богдан»: «Так моя земля стала займанщиною для наїздів, а народ на ній— лиш гречкосіями, броварниками, погоничами, пастухами, кашоварами, лугарями, комишниками, збігами, безіменний і безправний, а над ним гриміли імена вельможних родів Острозьких, Збаразьких, Заславських, Вишневецьких, Потоцьких, Конецпольських, Калиновських, Рожинських, Замойських, Любомирських, Даниловичів, і кожен намагався випхатися поперед іншого».

Цей же мотив історичної безіменності трудящого селянства, своєрідно переосмислений у семантичному зв'язку із вельможними найменнями на -ський, -цький, звучить у вірші І. Драча «Голос з-за двохсот літ»:

Ми — теліженські і тетіївські,
Дзвіняцькі, михайлівські, і скомороські,
Росішські, і голодьківські, й висоцькі,
Ми — свирські і володарські,
Білоцерківські, богуславські, й канівські,
Ми — безіменні, ми — бидло, ми — безмовні,
Ми — орачі і сіячі, ми — гречкосії і пастухи,
До тебе рвемося з-за літер, як з-за грат.
Нема в нас родослівних — в тебе нема.

Звичай обирати собі шляхетне прізвище на -ський, -цький, -зький поширився у XVII—XIX ст. і серед православного духовенства. Характерною є, зокрема, історія ви-

[1] Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування.— С. 16.

никнення прізвища Івана Нечуя-Левицького, яку письменник переповідає в «Автобіографії»: «Отець мій, Семен Степанович Левицький, був священиком в Стеблеві, де був священиком і мій дід, і прадід. В грамоті на чин священика мій прадід записаний не Левицьким, а Леонтовичем; він змінив своє прізвище, як мені розказував батько, тим, що прізвище Левицький було тоді модне». Прізвище на -ський прибрав собі, перейшовши в духовний стан і дід письменника по материнській лінії: «Мати моя, Анна Лукіянівна, з дому Трезвінських, була родом з Лебединського панянського монастиря, Чигиринського повіту. Мій дід, Лукіян Трезвінський, був простий козак, родом з Полтавщини, і зайшов звідтіль в Київщину з своїм братом. Вони поставали священиками, і мій дід дав собі шляхетське прізвище Трезвінський, а брат його назвав себе Коцевольським».

У сучасному українському антропоніміконі прізвища на -ський, -цький, -зький належать до найпоширеніших, посідаючи третє (після прізвищ на -енко та -ук, -чук) місце [1].

Соціально маркованим у минулі епохи був ще один словотвірний тип найменувань, що згодом закріпились як прізвища — прізвищеві назви на -ович, -евич, генетично пов'язані з розглядуваними вище іменами по батькові. Переважна більшість прізвищ на -ич, -ович, -евич походить від різних форм імені: Андрухович, Антонич, Антонович, Базилевич, Давидович, Дашкевич, Захаркевич, Зінкевич, Лукашевич, Тишкевич, Федоркевич, Філевич, Якубович та ін., що підтверджує їх безпосередній зв'язок з патронімами. Оскільки імена по батькові цього типу побутували в середовищі шляхти і міщанства, слід припускати, що й у ролі спадкових родових назв найменування на -ович, -евич закріпились насамперед серед привілейованих верств населення. Як показало проведене С. П. Бевзенком дослідження козацьких реєстрів, складених після Зборівської угоди 1649 р., велика кількість прізвищевих назв на -ський, -цький, -зький та -ович, -евич фіксується в реєстрі Київського полку, до якого потрапила значна частина української шляхти та київських міщан [2].

---

[1] Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища.— К., 1966.— С. 198.

[2] Бевзенко С. П. Із спостережень над старокиївською антропонімією // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах.— К., 1986.— С. 25.

До розряду прізвищ перейшли також патронімічні назви, що належали до народних уснорозмовних форм іменування синів за батьком, зокрема два найпоширеніших типи українських патронімів з суфіксами -енко (-єнко) та -ук (-юк), -чук. Найменування з формантом -енко, що виник шляхом поєднання суфіксів -еня і -ко, мали первісно так зване демінутивне значення, тобто, як і слова на -еня (зайченя, козеня, хлопченя), позначали малих, недорослих істот: бондаренко — первісно «малий бондар, син бондаря», Іваненко — «малий Іван, син Івана».

Утворення цього типу зустрічаються уже в давній народній обрядовій поезії:

А у городочку царівна, царівна,
Та за городочком царів син, царів син.
Вона по городу ходила, ходила,
Золотим перстенем дзвонила, дзвонила,
До себе царенка манила, манила.
Приступи, царенку, доблизу, доблизу,
Поклонись цареві донизу, донизу,
Приступи ж, царенку, ще ближче, ще ближче,
Поклонись царівні ще нижче, ще нижче!
Пророби, царенку, ворота, ворота,
Виведи царівну з города, з города [1].

Подібне значення мали й слова з суфіксом -ук (-юк), -чук: баранчук «невеликий баран», ведмедюк і ведмедчук «молодий ведмідь», парубчук «молодий парубок» і т. ін.

Широке побутування в живомовній народній стихії загальних назв недорослих, молодих осіб і синів із суфіксом -енко (-єнко) і -ук (-юк), -чук можна проілюструвати численними прикладами відповідних утворень, похідних від назв осіб за ремеслом, професією і родом діяльності, поданих у словнику української мови за редакцією Б. Д. Грінченка: коваленко «син коваля» і ковальчук з двома значеннями — «син коваля» і «учень коваля»; писаренко «син писаря» і писарчук «син писаря», «молодий писар, канцелярист»; циганенко «син цигана» і циганчук «син цигана», «молодий циган»; бондаренко «син бондаря» і бондарчук «підмайстер бондаря»; маляренко «син художника, маляра» і малярчук «учень художника, маляра», шевченко «син шевця» і шевчук «підмайстер у шевця, учень шевця» та ін.

---

[1] Золотослов. Поетичний космос Давньої Руси / Упоряд., передмова та переклади М. Москаленка.— К., 1988.— С. 121.

Як бачимо, всі перелічені загальні назви синів і молодих за віком осіб сьогодні широко побутують в українській мові в ролі індивідуальних прізвищ.

За дослідженням М. Л. Худаша, особові назви з суфіксом -енко вперше фіксують латино-польські писемні пам'ятки з західноукраїнської території у першій половині XV ст. [1] У пам'ятках XVI ст. патроніми на -енко локалізуються в основному на Брацлавщині, зрідка зустрічаються на Київщині, Житомирщині, в Галичині [2]. У XVII ст. утворення на -енко уже належать до найпоширенішого антропонімічного типу на території Східної України. У козацьких реєстрах, складених після Зборівської угоди 1649 р., прізвищеві назви на -енко мають абсолютну кількісну перевагу над всіма іншими. За підрахунками С. П. Бевзенка, у реєстрі Київського полку найменування на -енко становлять 60 % від усього складу прізвищевих назв. Справедливим слід вважати й висловлене дослідником пояснення такої величезної кількості назв на -енко у основному джерелі української антропонімії XVII ст. тією обставиною, що до реєстрів записувались переважно молоді козаки, тоді як їхні батьки мали найменування без суфікса -енко: Коваль — Коваленко і т. ін. [3]. Зазначений факт свідчить і про те, що прізвищеві форми у XVII ст. ще не мали тієї стабільності, якої вони набули пізніше, зокрема, антропоніми на -енко ще не втратили живого зв'язку із загальними словами, вживаними на позначення синів за батьком. Цей зв'язок простежується навіть у першій половині XIX ст., коли вже розпочалось офіційне впровадження прізвищ серед широких мас населення. Так, головний герой повісті Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма», одержавши батькову посаду і, разом з нею, вищий соціальний статус, одночасно позбавляється у своєму найменуванні й суфікса -енко, який додавався до батькового прізвища: «Як же відпили сорочини і громада зібралася на пораду, кого начинити сотником, то всі ув один голос і гукнули: «А кому ж буть? Уласовичу, Забрьощенку, якого нам луччого ськати? Отак-то й настановили його

---

[1] Худаш М. Л. З історії української антропонімії.— С. 122.
[2] Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування.— С. 32.
[3] Бевзенко С. П. Із спостережень над старокиївською антропонімією // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах — С. 23.

сотником, і став він із Забрьощенка вже й сам Забрьоха».

Але уже в творах І. Нечуя-Левицького народні форми найменувань синів на -енко, похідні від імен або прізвищ батьків, трапляються дуже рідко. Можна навести лише поодинокі приклади такого слововживання: Улас Прохоренко (син Прохора в повісті «Пропащі»), Кайдашенко (так у повісті «Кайдашева сім'я» один раз названо Карпа Кайдаша). Це свідчить про завершення в другій половині XIX ст. процесу стабілізації антропонімічного типу на -енко у юридичній функції спадкових прізвищ.

Що стосується утворень на -ук (-юк), -чук, то вони зустрічаються в ролі найменувань за батьком уже в джерелах XVI ст. з території західного регіону: Сенко Павлюкъ, Омельянъ Менюкъ, Сава Сниманюкъ та ін.[1]. На інші території такі найменування поширюються у XVII—XVIII ст., представлені вони і в козацьких реєстрах: Кирило Сенчукъ, Федоръ Гаврукъ, Пилипъ Бунчукъ, Грицько Карасюкъ та ін[2]. Як і патроніми на -енко, іменування по батькові на -ук (-юк), -чук протягом XIX ст. переходять у розряд спадкових прізвищ.

У наш час розглядувані антропонімічні типи належать до найпоширеніших українських прізвищ, що побутують на всій території України, проте мають виразний регіональний розподіл за ступенем поширеності. Якщо прізвища на -енко можна вважати основним східноукраїнським типом, то прізвища на -ук (-юк), -чук належать до західноукраїнського типу. За даними Ю. К. Редька, за кількістю носіїв прізвища на -енко посідають перше місце у тринадцяти областях центральної і східної частини України, а саме у Київській, Чернігівській, Черкаській, Полтавській, Сумській, Харківській, Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Кіровоградській, Запорізькій, Херсонській і Кримській. Прізвища на -ук (-юк), -чук тримають першість у семи областях Правобережної України: Волинській, Ровенській, Житомирській, Вінницькій, Хмельницькій, Івано-Франківській і Чернівецькій.

З найменуваннями по батькові генетично пов'язані й деякі інші, менш поширені типи українських прізвищ,

---

[1] Керста Р. И. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування.— С. 21.

[2] Худаш М. Л. З історії української антропонімії.— С. 123.

зокрема характерні для західноукраїнського ареалу утворення на -ак (-як), -чак: Андрусяк, Грицак, Юрчак, Ганусяк, Марунчак, Прицак, Собчак, Худяк, Бариляк, Верхоляк та деякі інші типи антропонімів, які сьогодні належать до рідкісних серед українських прізвищ,— утворення на -енок, -онок (Остапенок Людиченокъ, Макарей Борисенокъ), -еня (Масло Минченя), -а(-я), -ат(-ят) (Яцько Пахирча(т), Олена Ганча) та ін [1].

Серед зазначених типів прізвищ, в тому числі й прізвищ на -енко та -ук(-юк), -чук, абсолютну більшість становлять утворення, що в минулі віки побутували як патроніми, тобто імена по батькові. Від імені матері найменування дітей утворювались дуже рідко, головним чином у тих випадках, коли жінка рано лишалась вдовою і ставала главою сім'ї (поширене прізвище Вдовиченко, Удовиченко). Тому серед основних типів українських прізвищ найменування, похідні від жіночих імен, представлені невеликою кількістю утворень: Ганненко, Катренко, Марусенко, Мотренко, Настенко, Пазенко (від Пазя — здрібніле від Палажка), Улитенко, Явдощенко, Гандзюк, Маланчук, Паращук, Химчук та ін. Дещо вищий процент похідних від жіночих імен виділяється в групі прізвищ на -ак (-як): Ганусяк, Ганущак, Мариняк, Марунчак, Марущак, Марусяк, Настасяк, Паращак, Хим'як і т. ін., що локалізуються у Наддністрянщині.

Можна виділити також одну невелику за обсягом антропонімічну групу, основу якої становлять жіночі імена — це група прізвищ із суфіксом -ич: Ганнич, Горпинич, Зінич, Катрич, Кулинич, Магдич, Маринич, Маренич, Мартич, Марусич, Мотрич, Оленич, Христич, Яринич та ін. Зазначені антропоніми найчастіше зустрічаються в закарпатському регіоні. На Закарпаття як імовірний територіальний осередок виникнення зазначеного прізвищевого типу вказує й низка прізвищ на -ич, твірною основою яких виступають характерні для закарпатських говірок назви заміжніх жінок на -ул(я): Вовкулич (від Вовкуля, дружина Вовка), Данкулич (від Данкуля), Дзямулич (від Дзямуля), Лешкулич (від Лешкуля), Цапулич (від Цапуля), Панкулич (від Панкуля) [2], а та-

---

[1] Див.: Худаш М. Л. З історії української антропонімії.— С. 122—123.

[2] Чучка П. П. Словотвір українських андронімів // Питання словотвору.— К., 1979.— С. 156.

кож назви жінок на -аня: Пироганич (від Пирогання — дружина Пирога).

Найменування заміжніх жінок з суфіксом -иха виступають твірною основою групи західноукраїнських прізвищ на -ишин, -ишинець типу Гринчишин (первісно «син Гринчихи»), Дмитришин, Ільчишин, Романишин, Юрчишин, Фединишинець, Яцишин та ін. Цей тип прізвищ є характерною рисою антропонімікону галичан [1].

Якщо розглядувані антропонімічні групи побутували в час виникнення як найменування вдовиченків, то прізвища, утворені від жіночих імен за допомогою іменникового суфікса -ій, мали інше значення. За спостереженнями Ю. К. Редька, «прізвища типу Марусій, Парасій, Калинчій і под. були, здається, первісно глузливими назвами (на зразок «бабій», «плаксій») парубків, що залицялись до Марусі, Парасі чи Калинки» [2]. До цього можна додати, що в зазначену групу входять іронічні прізвиська чоловіків за жіночим ім'ям, яким їх наділяли сусіди у тих випадках, коли жінка як особистість переважала чоловіка. «Довідник українських прізвищ» Ю. К. Редька фіксує такі прізвища розглядуваного типу: Галій, Гандзій, Гапій, Паращій, Химій, Хоптій, Пазій (від Пазя, здрібнілий варіант імені Палажка), Тацій (від Таця — здрібніле від Тетяна), Мартій, Мотрій та ін. Семантично близькими до них є прізвища Бабій, Мамій, Плахтій.

Щодо чоловічих імен, то вони стали твірною основою величезної кількості прізвищ. Лише група прізвищ, похідних від імені Іван і його різноманітних варіантів, налічує десятки, а може, й сотні одиниць: Іваненко, Іванченко, Іваничук, Іванович, Іванів, Іванина, Іваниця, Іванишин, Іваньо, Іваночко, Іванчо, Іванисенко, Івасюк, Іващенко, Івашко та ін. Прізвище Іванов належить до найпоширеніших російських прізвищ. Тільки в Москві мешкає близько 90 тисяч Іванових, серед яких майже тисяча є повними тезками — Іванами Івановичами Івановими.

Якщо прізвища, утворені від імен за допомогою патронімічних суфіксів -ич, -ович, -евич, -енко, -ук (-юк), -чук, -ак (-як), -чак та деяких інших, перш ніж перейти до класу прізвищ, минули стадію побутування у функції імен по батькові, то ряд інших типів українських прізв-

---

[1] Худаш М. Л. З історії української антропонімії.— С. 124.
[2] Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища.— С. 12.

вищ утворився безпосередньо від розмовних варіантів церковно-християнських імен. У ролі прізвищ було офіційно закріплено багато здрібнілих форм імен з суфіксами -ко: Гринько, Гурко, Данько, Зінько, Ілько, Левко, Лесько, Мацько, Мисько, Панько, Сенько, Стецько, Тронько, Фесько, Харко, Юрко, Яcько, Яцько та ін.; з суфіксом -ик (-чик): Андрусик, Василик, Грицик, Данилик, Костик, Мигалик, Миколайчик, Петрусик тощо; -ець: Богданець, Василець, Гринець, Якубець; -унь: Павлунь, Петрунь, Федунь; -усь: Павлусь, Петрусь; згрубілі форми імен з суфіксами -ина: Іванина, Яцина.; -хно: Івахно, Міхно та ін.

Надзвичайне розмаїття типів українських прізвищ виявляється і у великій групі іменувань, що вказують на ремесло, професію, вид заняття першого носія прізвища. Народні найменування осіб за родом діяльності зберігають, зокрема, такі популярні українські прізвища, як Швець (і похідні від нього Шевченко, Шевчук, Шевців, Шевчишин), Гончар (Гончаренко, Гончарук), Кравець (Кравченко, Кравчук, Кравців), Мельник (Мельниченко, Мельничук), Мірошник (Мірошниченко), Ткач (Ткаченко, Ткачук), Колесник, Колісник (Колесниченко, Колісниченко), Скляр, Шкляр (Скляренко, Склярук, Шклярук), Килимник, Шкіряк, Шаповал (Шаповаленко), Шабельник, Гонтар (Гонтаренко, Гонтарук), Дігтяр (Дігтяренко, Дігтярук), Різник (Різниченко, Різничук), Стороженко, Лоцманенко, Чабан (Чабаненко), Пастух (Пастушенко), Чумак, Коновал (Коноваленко, Коновальчук), Гайдай (від «пастух овець», Гайдаєнко, Гайдар-Гайдай), Стадник (Стадниченко, Стадничук), Чередник (Чередниченко), Олійник, Пивовар, Лимар (Лимаренко, Лимарчук), Римар (Римаренко, Римарук), Кухар (Кухаренко, Кухарчук), Кухта (від кухта «кухарчук», Кухтенко), Табакар та ін.

Деякі прізвища походять від жартівливих прізвиськ людей тієї чи іншої професії, ремесла. Просторічними кличками теслярів були первісно прізвища Дубогризенко, Короцюпенко, Корощупенко; мельників — Мукосієнко, Крупидеренко, Жорноклевенко; шевців — Тягнишкіра, Тягнишкура; різників — Козоріз, Козолуп; склярів — Шклобій; кушнірів — Кошкодав, паламарів — Заплюйсвічка тощо [1].

[1] Худаш М. Л. Із спостережень над українськими козацькими особовими назвами-композитами середини XVII ст. Ономастика. Питання мовознавства.— К., 1966.— С. 127—133.

Народні назви співців і музикантів спричинились до появи прізвищ Кобзар, Кобзаренко, Співак, Скрипник, Скрипниченко, Дудик, Дудник, Цимбал, Цимбалюк та ін.; специфічну групу «музикальних» прізвищ становлять утворення на -іст, -ист (-іста, -иста): Басістий, Капелістий, Органістий, Гуслистий, Цимбаліст, Цимбаліста тощо.

Церковнослужителі різного рангу представлені в таких прізвищах, як Дяк, Дяченко, Дячук, Попенко, Попик, Паламар, Паламарчук, Паламаренко, Пономар, Пономаренко, Титар, Титаренко, Титарчук, колишнє міське й сільське начальство — у прізвищах Війт, Войтенко, Пустовійт, Комісар, Комісаренко, Возний, Ратушний, Ратушняк, Гуменний, Гуменюк, Присяжний, Присяжнюк і т. ін.

У окрему групу виділяються прізвища, походження яких пов'язане із перебуванням їх перших носіїв у Запорізькій Січі: Запорожець, Запорожченко, Козак, Козачук, Козаченко, Січовик, Кошовий, Хорунжий, Хорунженко, Довбиш, Пушкар, Пушкаренко, Гармаш, Гармащук, Гармашенко та ін.

Про часи Гетьманщини нагадують прізвища Гетьман, Сердюк («гетьманський охоронець»), назви народних месників дійшли до нашого часу у прізвищах Гайдамак, Гайдамака, Дейнека, Левенець.

Чималу групу становлять антропоніми, похідні від назв осіб за етнічною приналежністю: Литвин, Литвиненко, Литвинчук (литвинами на Україні називали не лише литовців, а й білорусів), Турчин, Турченко, Турченяк, Москаль, Москаленко, Циган, Циганенко, Циганчук, Лях, Ляшенко, Чех, Чешко, Молдаван (Молдован), Волошин, Татаренко, Татарчук і т. ін. Слід зауважити, що далеко не завжди перший носій такого прізвиська належав до неукраїнського етносу. Досить було кому-небудь пуститися на якийсь час у мандри до іншого краю, щоб після повернення одержати від земляків відповідне прізвисько. Згадаймо, як пояснює своє найменння кобзар з Шевченкової поеми «Гайдамаки»: «Та я й не волох; так тільки — був колись у Волощині, а люде й звуть Волохом, сам не знаю за що». Прізвисько Москаль могло бути первісно найменуванням росіянина (як у п'єсі І. Котляревського «Москаль-чарівник»), але частіше так називали в народі солдатів, які відслужили в царській армії (порівняймо найменування героя поеми Т. Шевченка «Москалева криниця»).

В той же час на інонаціональне походження першого носія могли вказувати такі прізвиська як Німий, Німець (і похідні — Німенко, Німченко, Німчук), оскільки німими в народі називали не тільки людей із вродженим каліцтвом, але й зайшлих іноземців, які говорили незрозумілою мовою (порівняймо етимологічне значення слова «німець», «німота»).

Вихідців з інших областей України первісно позначали такі найменування, як Бойко (похідні Бойченко, Бойчук), Волинець, Подолян, Гуцул, Гоцул (похідні Гуцуленко, Гоцуленко), Поліщук, Віштяк (Віштак, Виштак — «прізвисько подільського селянина ближче до Кам'янця за те, що, поганяючи коней, кричать «віштя!» (Б. Грінченко). У прізвищах може зберігатися пам'ять про давні територіальні назви, що належать далекому минулому. Так, «Реєстри всього війська запорізького» неодноразово фіксують прізвищеве найменування Болоховець, генетично споріднене із назвою давньоруської Болохівської землі, яка зникла з сторінок літописів ще в 1262 р. після драматичної боротьби Данила Галицького з болоховцями.

Група прізвищ з суфіксом -ець вказує на вихідців з різних міст України: Богуславець, Бориславець, Батуринець, Гайсинець, Канівець, Козинець, Мглинець, Полтавець, Уманець, Хоролець, Чигринець та ін.

Назва мешканців міста Коломиї, відомого багатими соляними промислами, стала загальною назвою добувача або торгівця сіллю (порівняймо у народній пісні «Ой чи ти козак, чи ти чумак, чи ти коломиець? передай мені хоть сухарь на гостинець»), яка ввійшла і до українського антропонімікону.

Говорячи про походження сучасних українських прізвищ, не можна оминути й таке важливе їх джерело, як вуличні прізвиська. Генетичний зв'язок із прізвиськом закріпився в самому значенні українського слова «прізвище». Інше походження має російське слово «фамилия», запозичене через польську або німецьку мову з латинського familia — «домочадці, родина». Щоправда, слово «фамилия» почало вживатися лише з часів Петра I, до того друге найменування людини позначали в російській мові словом «прозвище» [1].

Прізвиська, в тому числі й спадкові, були невід'єм-

[1] Суперанская А. В., Суслова А. В. Современные русские фамилии.— М., 1981.— С. 13.

ною рисою сільського народного антропонімікону. Показово, що навіть офіційне закріплення прізвищ не змогло витіснити вуличні прізвиська, які дожили до нашого часу. Мешканці багатьох українських сіл, крім прізвища, мають вуличне прізвисько, причому останнє нерідко є більш вживаним серед односельців. Паралельне побутування офіційного й вуличного прізвища відзначає як типову рису сучасного закарпатського антропонімікону П. Чучка: «Поняття «прізвище» народним масам було нав'язане адміністрацією, до того ж досить пізно. Самі слова, які нині правлять за прізвища, односелам найменовуваного здебільшого добре відомі, але якоїсь принципової різниці між прізвищами та спадковими прізвиськами сільське населення не робить. Найсуттєвішу різницю між прізвиськами та прізвищами воно вбачає лише в тому, що перші відповідають на питання «Як ся кличе?», а другі — на питання «Як ся пише?» [1].

Відмінність між двома видами додаткового найменування людини має чисто юридичний характер — прізвище є офіційним, документальним найменуванням, вуличне прізвисько побутує лише в усному мовленні. У минулому в багатьох селах України вуличне прізвисько, поряд з офіційним, носив кожен мешканець села, нерідко одна й та ж особа мала два або й більше прізвиськ. Про це розповідає, наприклад, письменник В. Минко в автобіографічній повісті «Моя Минківка»: «Українське село вигадливе на прізвиська. Причепить кличку — і носи на здоров'я усе життя. Мій тато з юнацьких літ почав жити з трьома найменнями: Петро Минко — за метрикою а Петро Школьниченко і Петро Святий — по-вуличному. Святим прозвали його за те, що він до старості співав у церкві на криласі і за все своє довге трудове життя не пив, не курив, ніколи погано не лаявся».

За будовою і значенням твірних основ прізвиська майже не відрізняються одне від одного, і межа між ними визначається лише юридичним статусом. Антропонім, який в одній місцевості виконує роль офіційного прізвища, в іншій побутує як вуличне прізвисько. Для прикладу можна порівняти прізвища й прізвиська деяких сіл на Вінниччині, Миколаївщині та Кіровоградщині, записані автором цих рядків під час експедицій 1967—1968 рр. Жителі села Кіблич Вінницької області, відомі під прізвищами Цвігун, Чорний, Мельничук, «по-вуличному»

[1] Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття.— С. 16.

прозиваються Кабак (як пояснюють, прізвисько йде від діда, що був невисокий на зріст і кремезний), Кравець (бо прадід шив кожухи), Лев (як пояснюють односельці, «за особливостями вдачі»). У с. Краснопілка на Вінниччині в ролі офіційних прізвищ серед старожилів села побутують антропоніми Янковéнко, Коломієць, Кóсенко, Мартинюк, Мúна, а у функції вуличних прізвиськ — Терéха (прадіда звали Терень), Цюра (від цюра — джура, «козацький слуга», «товариш»), Галýшка, Гандзюк, Андрієць, Коцюба.

У селі Курячі Лози Кривоозерського району на Миколаївщині здавна побутують офіційні прізвища Варúвода, Прóдан, Когутéнко, Плаксúвий, і вуличні прізвиська Чайка, Іскра, Деркач, Гудзь; у селі Ониськовому того ж району — прізвища Гонтарýк, Багрій, Чечельнúцький і прізвиська Пýгач, Сирúця, Лúсий, Копіяка, Варéник. У селищі Новоархангельську на Кіровоградщині серед старожилів поширені офіційні прізвища Шевчéнко, Вóвнянко, Поліщýк, Куйбідá, Півень, Ліподáт, Пáскал, Гýлий, Байрачéнко, Арделян і вуличні прізвиська Корчáк, Цúган, Молдавáн, Тóмак, Бугáй, Лановúй, Шéвчик, Гóлда, Блю́ма. У селі Бондареве Новоархангельського району відомі прізвища Лозовúй, Шепéта, Гончарýк, Яровúй, Грабовúй, Войцехівський, Віденський і прізвиська Калитá, Гончáр, Галáй, Týрок, Цúган, Грабáк, Кирпáк, Силюк, Гой, Гебза, Заєць, Рабецький.

Отже, на тлі загальноукраїнського антропонімікону офіційні і неофіційні особові найменування не мають відмінностей ні за типами творення, ні за лексичним значенням слів, від яких походять. Слід підкреслити, проте, що в антропонімії одного села кожна з цих двох груп найменувань часом виявляє тенденцію до відособлення, внаслідок чого утворюються дві окремі антропонімічні системи, кожна з яких має свою семантичну й структурну специфіку. Для прикладу можна навести антропонімію села Рахнівки Гайсинського району на Вінниччині, де поширені такі старожитні прізвища, як Бондар, Гончарук, Шевчук, Кравчук, Іщук, Попик, Юпик, Сіньковський, Грушковський, Крюковський, Новаковський, і вуличні прізвиська Цар, Голод, Самійло, Півень, Орел, Гусак, Рабець, Бульба. Якщо в групі прізвищ переважають найменування, похідні від назв професій і населених пунктів, то в другій — лексеми на позначення птахів. Різняться вони й у словотворчому плані — прізвища представлені головним чином утвореннями з суфіксами -ук (-чук) і

-ський, а прізвиська — безафіксними найменуваннями, утвореними від загальних слів («цар», «голод», «півень» та ін.) лексико-семантичним способом.

Прізвища та індивідуальні й колективні прізвиська, які здавна побутують в тому чи іншому селі, нерідко до нашого часу зберігають відомості про історію його заселення. Так, мешканці села Мізяків на Вінниччині мають колективне прізвисько гуцули, яке, імовірно, вказує на те, що першопоселенці його були вихідцями з гірських районів Карпат. Місцевий переказ про заснування села Берізки Кривоозерського району на Миколаївщині запорожцями, які розбрелись степами південної України після розгрому Запорізької Січі у 1775 р., підтверджує найпоширеніше серед старожилів села прізвище Запорожець. Цей же історичний факт опосередковано відображає колективна назва мешканців села Курячі Лози того ж району, яких сусіди прозивають оселедцями.

З інших країв прийшли колись перші поселенці сусіднього села Гедвилове. Заснували його вихідці з Польщі, що підтверджує абсолютне переважання в селі прізвищ на -ський (-цький): Крушельницький, Душенківський, Стефанський, Романовський, Чайковський, Матковський, Білявський, Бартковський, Ільницький, Попельницький, Чемерицький, Болтовський, Годловський, Самборський, Козловський, Словіковський, Гловацький, Чеховський, Теліженський. Побутує в селі і прізвище Мазур (за словником під редакцією Б. Д. Грінченка, мазур — «поляк з Мазурії»). Назву Мазурове носить сусіднє з Гедвиловим село. Очевидно, його заснував один з прадідів гедвилівських Мазурів.

Численні подібні факти свідчать про те значення, яке може мати антропонімія у комплексних дослідженнях з історії міст і сіл України. Тому важливим практичним завданням нашої науки є збирання і вивчення місцевих прізвищ і прізвиськ у максимально повному обсязі.

Вуличні прізвиська, значна частина яких побутує сьогодні у поважній ролі офіційних прізвищ, належать до найколоритнішої групи особових найменувань. Вони є своєрідною енциклопедією народного побуту, звичаїв, духовної культури. В них яскраво відбився національний характер українця, його схильність до жарту, дотепу, веселого, влучного слова. «Серед нашого народу, скажу я вам,— пише Є. Гуцало,— трапляються всякі прізвища — чудернацькі, химерні, дивовижні, неправдоподібні. Про ніякі — й мови ніякої: вони веселою усмішкою не

скроплять вуста, глузливим жаром не запалять очей. А тільки залетіло до вух кому незвичайне чи кумедне прізвище, як, дивись, розгладилися зморшки на обличчі, прокинулося серце, а розум погострішав умить, так і бродить, щоб спромогтися на дошкульний жарт, на перчистий кпин чи солоний дотеп.

Тільки в нашому селі небувало багатий урожай на прізвища, які то хлібом, здається, пахнуть, то дьогтем і смолою від них відгонить за верству, а то квіткою — садовою чи луговою — дурманять. А є прізвища, так би мовити, які начебто самі на городі виросли: Буряк, Гарбуз, Гичка, Хміль. Є прізвища, які, либонь, із лісу прибігли та й прилучилися до людського гурту: Лисиця, Вовк, Ведмідь, Борсук. Звісно, не без тих у нашому селі водиться, що з пташиної зграї: Горобець, Орел, Півень. Було ще в повоєнні часи прізвище Сало, та це Сало кудись виїхало на шахти Донбасу, так і не повернулось назад. Зате можемо похвалитись Кендюхом — таким Кендюхом може повеличатись не кожне село, як і прізвищами Макуха, Вареник, Галушка, Довбня, Гайдамака, Буцол, Шепета».

І дійсно, значеннєвий діапазон прізвищ, які походять від вуличних прізвиськ, є надзвичайно широким. Вони могли вказувати на якусь рису зовнішності або вдачі першого носія прізвиська, як наприклад: Безбородько, Білоус, Голобородько, Безух, Безпалько, Бородай, Дзюба, Довгань, Горбаль, Мовчан, Стогній, Шумило, Червонописький (від «червоний писок»), Кривобок, Довгошия, Кирпа, Лисий, Тонконіг, Білоножко, Криворучко, Худаш, Циба, Щербань та ін.

Нерідко причиною виникнення вуличних найменувань людини був якийсь недолік у її вимові, звичка часто повторювати одне й те ж слово або вигук тощо. Характерним в цьому плані є, наприклад, походження прізвиська Похвап, яке зустрічається в одному з сіл Черкащини. За поясненням односельців, чоловік одержав таке прізвисько через свою звичку говорити «дощ похвапав» замість «дощ покрапав».

Певну ваду мовлення відбивала первісно значна частина прізвиськ на -ало типу Цокало, Цикало, Цюкало, Цюкало, Штокало, Шокало, Гакало, Няйкало, Хрупало і т. п.

Специфічне для певної говірки діалектне слово або вигук, незвичний для мешканців сусідніх областей, може

спричинитися до виникнення колективного прізвиська, яке поширюється на всіх представників говірки. Так з'явилися, зокрема, відомі колективні назви жителів Карпат — бойки і лемки, перше з яких походить від характерного для місцевого діалекту вигуку бой (бойє) «їйбогу», а друге — від частки лем «лише, тільки».

Словник української мови за редакцією Б. Д. Грінченка фіксує прізвисько подільських селян в районі Кам'янця-Подільського — віштяк, що походить від вигуку «вішть!», яким в цій місцевості понукали коней. Не відомо, чи збереглося це колективне прізвисько в сучасних подільських говірках, але як індивідуальне прізвище воно побутує і в наш час — Віштяк, Віштак, Виштак.

Є група прізвищ, що відображає якусь особливість одягу: Безпояско, Широкопояс, Кривошапка, Рябошапка, Довгопол, Сіроштан, Білоштан; характерну прикмету житла: Безверхий, Заклунний, Новохатський, Острохижа, Кривохижа; особливості розташування житла, садиби: Заболотний, Загребельний, Зарудний, Луговий, Лісовий, Наріжний, Підгорний, Підгайний, Підлужний, Гайовий, Долішній, Нижник, Крайносвіт, Царинний і т. ін. Новоприбулу особу могли прозвати Забродою, Забігою, Зайдою, Заволокою, Придибою, Приходьком, Пришляком, Новожилом тощо.

Цікаву групу утворюють прізвища, які походять від назв коней та волів, володіння якими було настільки важливою обставиною селянського побуту, що характерне для тварини найменування за мастю чи якоюсь іншою ознакою односельці могли перенести на її господаря. Так виникли прізвища Сивокінь, Білокінь, Чорновіл, Рябовіл, Рябокінь, Громак (від громак «баский кінь»), Чалий (оспіване в народній пісні «Ой був в січі старий козак, На прозвище Чалий»), Багрій (від багрій «сіробурий віл»), Смаглій (від смаглій «віл майже чорної масті»), Мазій (від мазій «віл попелястого кольору»), Чубрій (від чубрій «віл із жмутиком вовни між рогами»), Гулий («безрогий віл або корова»), Гнідий та ін.

На кількість коней у селянському господарстві вказували в час виникнення такі прізвища, як Однокінний і Парокінний, що й досі побутують на Поділлі.

Далеко не завжди первісне значення прізвиськ було позитивним або нейтральним. Використання в ролі прозиванок таких поетичних слів, як Квітка (прізвище письменника Г. Ф. Квітки-Основ'яненка) або Барвінок (таке прізвище відоме в с. Куна на Вінниччині), становлять у

народній антропонімії швидше виняток, ніж норму *. Відомо, що сусіди значно частіше підмічають певні вади, слабості, якісь смішні риси зовнішності, характеру або звички людини, аніж її позитивні риси.

Далеко не кожне прізвище легко піддається тепер поясненню навіть у тих випадках, коли основа його прозора. Як пояснити, наприклад, мотиви виникнення таких прізвищ, як Буряк, Куліш, Лобода, Плачинда, Пиріг, Мороз, Стародуб, Качур, Редька, Книш, Цвях, Ковбаса, Король, Апостол, Шелест, Явір, Шабатура та багатьох інших? Можна припускати, що котрийсь із прадідів Тарапати був неспокійним за вдачею чоловіком (слово «тарапата» означає «клопоти, неспокій»), Недайкаші чи Недайборща — неподільчивим, а Простибоженко занадто часто повторював слова «прости боже». Проте справжні причини появи цих і багатьох інших прізвищ, в основу яких лягли прізвиська, сьогодні встановити неможливо. Мотиви надання прізвиськ у будь-якому колективі є надзвичайно примхливими. Ось яку історію про походження свого прізвища переповідає, наприклад, колишній запорізький козак: «Я був дуже прудкий і проворний: одного разу, їдучи з Нових Кодаків у Січ, ми виїхали на високу могилу й, поскакавши кілька хвилин, стали спускатися. Мої товариші пішли втоптаною стежкою, а я надумав іти просто, але курган був дуже крутий, а трава суха, я послизнувся, упав і покотився униз стрімголов, як клубок або корж. «Коржем, коржем покотився!» закричали козаки, і з того дня всі мене звали Микитою, а на прізвисько Коржем. Мій хрещений батько, довідавшись про це, сказав мені: «Нехай буде й Корж» [1].

Причини значно ширшого, порівняно з іншими народами, побутування серед українців колоритних прізвищ з виразним гумористичним відтінком у значенні слід шукати в нашій історії. Адже величезна кількість сучасних українських прізвищ кувалась у горнилі Запорізької Січі. Саме тут вперше виникла потреба офіційної реєстрації великого числа козаків. За звичаями Запорізької Січі новоприбулий до війська повинен був прибрати нове прізвисько, під яким його записували до козацьких реєстрів. Під час процедури вибору нового наймення січове

* Як нормативне сприймається таке утворення лише в літературній антропонімії (порівняймо псевдонім письменниці Олександри Білозерської-Куліш — Ганна Барвінок).

[1] Яворницький Дмитро. Історія запорізьких козаків // Жовтень.— 1988.— № 7.— С 88

товариство мало слушну нагоду повною мірою виявити свою схильність до жарту й дотепу.

Ритуал прийняття до війська новоприбулого козака описує Дмитро Яворницький у праці «Історія запорізьких козаків»:

«Прийнятий до лав запорізьких козаків насамперед записувався в один із 38 січових куренів, у той чи інший з них, залежно від власного вибору, й тут же, при записі в курінь, міняв своє власне прізвище на якесь нове прізвисько, котре дуже часто характеризувало його з зовнішнього чи внутрішнього боку; цю зміну прізвища робили для того, щоб приховати минуле новоприйнятих у Січ. Часто на запит російського чи польського уряду, чи нема в Січі якогось Іванова чи Войновича, запорізький Кіш відповідав, що таких осіб на Січі немає, а є Задерихвіст чи Загубиколесо, котрі вступили до лав козаків приблизно в той час, про який запитують московські чи польські люди. Змінивши ім'я й приписавшись до куреня, новачок приходив у той курінь, і курінний отаман у присутності козаків відводив йому місце завдовжки три аршини й завширшки два, кажучи при цьому: «От тобі й домовина! А як умреш, то зробим ще коротшу».

В цій же праці Дмитро Яворницький наводить за писемними джерелами цікаві свідчення козаків, що виховувались у Січі з дитинства, про те, як їм давали прізвиська. Ось одне з них: «Народився я на Україні, у самий день Івана Купала, котрого року — не знаю; мій батько, Сидір Пересунько, виховував мене до 9 років, тобто вчив працювати та богу молитися. Потім узяли мене в Січ, де я при пані кошовому був молодиком, а в 20 років мене взяли й записали у військо. У війську назвали мене Журбою, бо я усе мовчки працював, а після того, як на чатах недоглядів, як поляки нашу здобич відняли, назвали мене Іваном Присліпою».

Породженням відчайдушного й розкутого духу запорізького січового товариства є, очевидно, така своєрідна не лише за значенням сполучуваних основ, а й за самим способом творення група прізвищ, що не має аналогій в антропонімії інших слов'янських мов, як Затуливітер, Неїжборщ, Недайкаша, Непийвода, Непийпиво, Підкуймуха, Задерихвіст, Нагнибіда, Убийвовк, Паливода, Перебийніс, Печиборщ, Покиньчереда, Прудивус (Прудиус), Роздайбіда, Цідибрага, Куйбіда та ін.

Традицію наречення новобранців прізвиськом успадкували від запорізьких козаків учасники гайдамацьких

повстань, що знайшло художнє відображення у відомій сцені Шевченкової поеми «Гайдамаки»:

«...А як тебе
Зовуть? я не знаю».
«Яремою».
«А прізвище?»
«Прізвища немає!»
«Хіба байстрюк? Без прізвища —
Запиши, Миколо,
У реєстер. Нехай буде...
Нехай буде Голий,
Так і пиши!»
«Ні, погано!»
«Ну, хіба Бідою?»
«І це не так».
«Стривай лишень,
Пиши Галайдою».

«Галайда вполовину видуманий». Ці Шевченкові слова можна віднести не лише до образу Яреми, але й до його найменння, бо навіть якщо власна назва Галайда і не була реальністю народного антропонімікону тогочасної Черкащини, то потенційно цілком могла нею бути, оскільки слово галайда вживалось у народнорозмовній мові цієї території із загальним значенням «бродяга, безпритульний». У сучасну поетичну мову слово галайда знову повернулось із загальним значенням, але вже освяченим ореолом Шевченкового образу народного месника: «Прийдіть, мої брати й мої діди, Опришки, запорожці, галайди» (Д. Павличко. Вогнище). Але найменння Галайда належить уже іншій сфері— сфері літературної ономастики...

У цьому короткому огляді особових найменувань, що стали основою сучасних прізвищ, ми, звичайно, не змогли охопити всі типи українських прізвищ — цього величезного за обсягом і надзвичайно розмаїтого за будовою і значенням основ лексичного шару нашої мови. Хочеться лише ще раз підкреслити, що наше прізвище — це не сухий, позбавлений смислу паспортний знак. Це живе слово, пам'ять роду. І якщо одне прізвище несе в собі історію роду, то всі разом вони складають історію народу.

НАРОДНІ НАЙМЕНУВАННЯ ЗАМІЖНІХ ЖІНОК

У післяреволюційний період, коли жінка одержала рівні з чоловіком права, обидва члени нової родини, вступаючи до шлюбу, мають можливість вибору прізвища. Вони можуть або лишити за собою два різних дошлюбних прізвища, або ж прибрати одне з них, незалежно від того, кому воно належить — нареченому чи нареченій. Але в життєвій практиці жінки не часто користуються своїм правом збереження дошлюбного прізвища, випадки ж, коли чоловік бере прізвище дружини, належать до унікальних. Отже, і в наш час жіночої емансипації можна говорити про збереження давньої традиції іменування заміжніх жінок за прізвищем чоловіків, що, зрештою, є цілком природним. Але сучасні уніфіковані офіційні форми найменування жінок за прізвищем чоловіка суттєво відрізняються від тих численних уснорозмовних варіантів назв жінок, які побутували в говірках української мови в минулому.

До найпоширенішого загальноукраїнського типу іменування заміжніх жінок належали назви з суфіксом -иха. Вони могли утворюватись і від прізвища або прізвиська чоловіка, і від його імені, і від назви професії, посади, національної приналежності тощо. Згадаймо відомих героїнь І. Нечуя-Левицького бабу Параску і бабу Палажку. Перша мала повне найменння за ім'ям чоловіка — «баба Параска Гришиха», друга — за прізвищем «баба Палажка Солов'їха». До цього ж типу належать такі назви жінок у творах І. Нечуя-Левицького, як Маруся Джериха, Кайдашиха, Балабушиха, Варка Хомиха та ін. Паралельно письменник вживає і найменування жінок з суфіксом -ка, похідні від прізвищ чоловіків (Прокоповичка, Довбишка, Масючка, Радючка, Грицайка, Погребнячка, Макаревичка), що також відбиває тогочасну народнорозмовну традицію говорів Середньої Наддніпрянщини.

Численні народні форми найменувань жінок у середовищі дореволюційного селянства Слобожанщини відображають твори Г. Квітки-Основ'яненка. Для прикладу можна навести найменування конотопських «відьм» з відомої повісті: «Перша— збудь-вік Пріська Чирячка... Друга була Химка Рябокобилиха, стар чоловік... Третя — Явдоха Зубиха... Четверта — Пазька Псючиха, не з так стара... П'ята була Домаха Карлючківна... Шоста

була Векла, старого Штирі невістка, а сьома Устя Жолобиха».

Територіальним варіантам української мови притаманні й специфічні риси у використанні засобів творення назв заміжніх жінок. Так, в оповіданнях Марка Черемшини, присвячених зображенню гуцульського села другої половини минулого століття, поряд із загальноукраїнськими назвами жінок за ім'ям і прізвищем чоловіка типу Курилиха Сівчучка (дружина Курила Сівчука) вживаються й специфічні гуцульські форми. Характерне звертання сільського старости до місцевих молодиць і дівчат зустрічаємо в оповіданні «Бодай їм путь пропала!»:

«Плачі опинилися перед Дзельманом, а він став їх розпізнавати:

— А то ви, Митришко-душко?

— А то ви, Николаїшко-зазулько?

— А то ви, Петришко-душко?

— То ви, Марічко чічєна?

— Ба ци то ти, Анничько срібна?

— То ти, Кіцо солодка?

— Люб'єтка мої любі, вас є штири газдині, а три дівчині, то я один ретенно вас не перекричю; кажіт, сарачєта, чого плачете, чого з'їдаєтеси, най вам що поможу».

За місцевим звичаєм, Дзельман називає дівчат Марічку, Анничку й Кіцу за іменами, а звертаючись до заміжніх жінок, вживає назви, похідні від імен їх чоловіків Митра, Николая, Петра й Василя.

Деякі говірки української мови відзначаються особливим розмаїттям у творенні форм іменування заміжніх жінок. Так, дослідник закарпатської антропонімії професор Ужгородського університету П. П. Чучка виділяє понад десять словотвірних типів таких назв у говірках Закарпаття, зокрема, назви з суфіксом -ан(я): Мудраня — від прізвища чоловіка Мудра, Воробканя — від прізвища Воробок; із суфіксом -к(а): Воскобійничка — від прізвища Воскобійник, Юрашка — від прізвища Юраш; -их(а): Бециха — від прізвища Беца, Ціпкалиха — від Ціпкало; із суфіксом -ул(я): Барнуля — від Барна, Мацуля — від Мацо; Сазанскуля — від Сазанський; -янк(а): Шекерянка — від Шекера; -овк(а): Івановка — від Іван; -ов(а): Свидова — від Свида та ін.

Строкатість словотвірних типів найменувань заміжніх жінок у Закарпатській області пояснюється тим, що поряд із традиційними загальноукраїнськими формами

тут побутує й чимало словотвірних елементів, запозичених з сусідніх говорів і мов [1].

Введення єдиної офіційної форми прізвища, процес уніфікації формули ідентифікації особи звузили сферу вживання розглядуваної лексичної категорії назв. У сучасній літературній мові вони сприймаються як елементи просторіччя.

ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ З ПРИВОДУ ПРАВОПИСУ ПРІЗВИЩ

У галузі правописної нормалізації українських власних імен, зокрема прізвищ, «Український правопис» обмежується одним загальним положенням: «Українські прізвища передаються на письмі за загальними нормами правопису українських слів».

Проте порівняно із загальними словами літературної мови, написання й вимова яких суворо уніфікована правописним і орфоепічним кодексами, регламентація власних імен виглядає значно слабшою. Так, паралельні форми має досить значна частина імен, наприклад: Антін і Антон, Гнат, Ігнат та Ігнатій, Григорій і Григір, Костянтин і Кость, Олексій і Олекса, Панас, Опанас і Афанасій, Анастасія і Настасія, Дарія, Дар'я і Дарина, Ірина і Ярина, Наталія, Наталя і Наталка, Уляна і Оляна та ін. На практиці ж у письмовій фіксації імен та імен по батькові спостерігається значно більший різнобій, оскільки в офіційні записи нерідко потрапляють розмовні та скорочені форми: Панько, Юрко, Настя, Галя, Оля, Слава, Соня тощо.

Орфографічні та фонематичні варіанти є явищем звичайним і поширеним також серед українських прізвищ із тією суттєвою різницею, що кожна з паралельних форм виконує свою юридично-правову функцію як окреме прізвище, а не варіант одного й того ж прізвища.

Значна частина паралельних написань прізвищ зумовлена тим, що вони походять від різних варіантів імен, які становили одне з основних джерел творення розглядуваного класу антропонімів (порівняймо прізвища Герасименко і Гарасименко; Гнатенко й Ігнатенко; Єфи-

[1] Чучка П. П. Словотвір українських андронімів // Питання словотвору.— С. 159.

менко, Євхименко, Йовхименко і Юхименко; Касян, Касіян і Касьян; Панасенко й Опанасенко; Онопрієнко, Онупрієнко і Онуфрієнко; Самійленко і Самойленко, Хоменко і Фоменко).

Велика кількість варіантних написань властива і прізвищам, що походять від загальних слів (Бондаренко, Бондарчук, Бондарець і Боднаренко, Боднарчук, Боднарець; Буряк і Бурак; Дейнега і Дейнека; Заболотський і Заболоцький; Задорожний і Задорожній; Колесник, Колесниченко і Колісник, Колісниченко; Кудра і Кудря; Погрібняк і Погребняк; Скляр, Скляренко і Шкляр, Шкляренко; Стельмах і Штельмах; Сологуб і Салогуб; Чебурко і Чепурко та багато інших).

Різнобій, який спостерігаємо в написанні прізвищ, пояснюється кількома причинами. На відміну від загальних слів літературної мови, загальнонародних за своїм характером, переважна більшість прізвищ належить окремій групі людей (а то й одній особі), побутує в невеликому колективі, залишаючись невідомою загалові мовців, внаслідок чого прізвища значно більшою мірою, ніж загальні слова, зберігають в офіційному вжитку вплив особливостей місцевих говірок, розмовної мови, традицій називання, що склалися в тому чи іншому колективі.

Офіційний запис прізвищ, який провадився до Великої Жовтневої соціалістичної революції церковнослужителями, а після революції працівниками місцевих Рад, найчастіше здійснювався за принципом «як вимовляється, так і пишеться», і тому форми прізвищ відображають найрізноманітніші фонетичні особливості діалектів. Так, антропоніми Шкляр, Штельмах засвідчують фонетичний перехід *ск, ст* > *шк, шт,* характерний для волинських, подільських та північної частини наддністрянських говорів, прізвища Бурак, Озеранський відбивають тверду вимову *р,* властиву західнополіським говорам та більшій частині південно-західних говорів, у прізвищах Заболотній, Задорожній, Заворотній, Зарудній (поряд із Заболотний, Задорожний, Заворотний, Зарудний) спостерігаємо діалектну особливість східнополтавських, слобожанських і східноволинських говірок, де в ряді прикметників тверді основи стали м'якими. Прізвища Герасимлюк, Горблюк, Карплюк, Остаплюк відбивають діалектну рису більшості південно-західних говорів, де після губного перед [j] з'являється вставне *л.*

Написання Богач, Богачук, Богацький, Кочан, Хозяєнко фіксують особливості вимови поліcько-волинських і

частини південно-західних говорів, яким невідома гармонійна асиміляція *о* перед наголошеним *а(я)*, засвоєна літературною мовою.

Цілий ряд прізвищ відбиває таку фонетичну особливість української мови, як вимова ненаголошеного *е* близько до *и*: Вихристюк (від вихрестити), Пелих, Пилишенко (від пелехатий), Тисленко (від тесля) і, навпаки, вимову ненаголошеного *и* як *е* фіксують прізвища Дрогобецький (від Дрогобич), Керпатенко (від кирпатий), Нечипорук (від Ничипір), Цвентарний (від цвинтар) та ін.

У написанні й вимові ряду прізвищ зафіксовано також властиве розмовній мові випадіння голосних або *й:* Компанець (поряд із Компаніець), Новченко (поряд із Новиченко і Новаченко), Передрій, Передріенко (поряд із Передерій, Передеріенко), Черватюк (поряд із Череватюк), Примак, Примаченко (поряд із Приймак, Приймаченко), Пустовіт (поряд із Пустовійт); окремі форми прізвищ виникли внаслідок метатези: Черемис (поряд із Чемерис), Цилюрик (поряд із Цирюлик).

Для деяких словотвірних типів українських прізвищ характерним є побутування у двох паралельних формах. У двох варіантах функціонують, зокрема, такі антропоніми:

1) Прізвища прикметникового типу з присвійними суфіксами *-ів* та *-ов, -ев (-єв):* Андрухів, Василів, Гринів, Данилів, Федорів і Грицьков, Данилов, Іванов, Кравцов, Павлов, Приймаков, Шевцов, Гусев. Прізвища на *-ів* та *-ов (-ев, -єв)* мають досить чіткий територіальний розподіл — перші характерні для західних областей України, а другі — для східних. На виникнення форм із суфіксом *-ов (-ев, -єв)* мала вплив російська мова, про що свідчить і ареал їх поширення.

2) Прізвища прикметникового типу із суфіксами *-івськ(ий)* та *-овськ(ий), -евськ(ий), -євськ(ий):* Бандрівський, Дзендзелівський, Дідківський, Кістяківський, М'ястківський, Петраківський, Хмелівський та Грабовський, Козачковський, Маковський, Соколовський, Котляревський, Андрієвський. Деякі прізвища цього типу відомі в обох варіантах: Кожухівський і Кожуховський, Крижанівський і Крижановський, Василівський і Василевський, Данилівський і Данилевський, Писарівський і Писаревський.

3) У двох варіантах побутують прізвища, утворені від основ, що закінчуються на приголосні *д, т* за допо-

могою суфікса *-ськ(ий)*. За орфографічною нормою, прийнятою для загальних слів, у цих випадках при збігу кінцевого приголосного основи з суфіксом фонетичні зміни не відбуваються (брат — братський, студент — студентський). Але оскільки прізвища найчастіше записувалися так, як вимовлялися, більшість антропонімів, утворених за допомогою суфікса *-ськ(ий)* від основ на *д, т,* побутує у написанні з суфіксом *-цьк(ий):* Волосацький (від Волосатий), Головацький (від Головатий), Дробоцький (від Дробот), Лакоцький (від Лакота), Скоробагацький (від Скоробагатий), Новохацький (від нова хата) та ін. Паралельно існують і написання на *-дськ(ий), -тськ(ий):* Бершадський, Забродський, Верхратський, Калниболотський, Славутський, Хащеватський тощо.

4) Два паралельних написання мають прізвища іменникового типу з суфіксом *-іт/-от:* Бовкіт, Дробіт, Шкробіт і Дробот, Трескот, Туркот, Циркот, Шкробот.

5) У кількох варіантах функціонують прізвища іменникового типу на *-іль, -оль, -ель:* Пігіль, Ригіль, Свистіль, Чечіль, Чикіль, Сердоль, Смоголь, Фіголь, Щоголь, Чепель.

6) У групі складних прізвищ слід відзначити паралельне функціонування утворень з нормативним переходом *о* в *і* у закритому складі другої частини прізвища і без нього. Це стосується як утворень з іменником у другій частині (Біловіл, Білокінь, Довгоніс, Тонконіг, Кривобік, Лисогір, Товсторіг, і Біловол, Білоконь, Довгонос, Тонконог, Кривобок, Лисогор, Товсторог), так і утворень з другим компонентом дієслівного походження (Гологон, Добротвор, Маковіз).

Однією з причин появи неправильних форм українських прізвищ було свідоме перекручення їх дореволюційними урядовими органами, намагання надати їм форми, властивої тій мові, якою велась офіційно-ділова документація — російської для тієї частини території України, яка входила до складу Російської імперії, і польської для західноукраїнських областей. Так виникло багато написань прізвищ, у яких порушено орфографічні норми української мови: Алексєєнко, Андреєнко, Анищенко, Ануфрієнко, Беспалько, Белік, Заяць, Ільєнко, Калініченко, Левий, Подлєсний, Залєський, Памазан, Резниченко, Серик, Слепян і т. п.

Звичайно, не всі форми прізвищ, які мають розбіжності з написанням загальних слів, що лежать в їх осно-

ві, вимагають змін. Зокрема, можна вважати закономірними в антропонімії більшість із наведених вище діалектних і словотвірних варіантів прізвищ. Але форми, що виникли внаслідок безграмотного запису прізвищ (Алєксеєнко, Беспалько, Заяць і т. п.), безперечно, потребують виправлення.

Унормування правопису прізвищ є необхідною умовою піднесення культури української мови. Щоправда, справа нормалізації правопису прізвищ ускладнюється тим, що вони виконують юридично-правову функцію ідентифікації особи. Зміна навіть однієї літери прізвища є рівноцінною його заміні. Отже, виправити помилкове написання прізвища на правильне можна, лише пройшовши відповідну процедуру заміни прізвища у загсі.

У цьому зв'язку надії на успіх у справі виправлення неправильних документальних записів прізвищ можна покладати лише на підвищення престижу української мови, досягнення високого культурного рівня в суспільстві, однією з неодмінних ознак якого є повага до рідної мови. Це б зумовило, відповідно, й повагу до власного прізвища і бажання замінити його на правильну орфографічну форму в разі неграмотного написання.

ЗМІСТ

«Що в імені твоїм...» 4
По імені називають, по батькові величають 15
Що значить прізвище 20
Народні найменування заміжніх жінок 40
Деякі зауваження з приводу правопису прізвищ 42

История возникновения и бытования имен и фамилий тесно связана с историей народа, с особенностями его материальной и духовной культуры. В брошюре рассматривается происхождение украинских имен и фамилий, исторические этапы становления фамилий, роль народных говоров в формировании этой лексической группы. Освещаются вопросы правописания имен и фамилий в современном украинском языке.

Рассчитана на лекторов, пропагандистов, преподавателей вузов, учителей, студентов филологических факультетов, широкий круг читателей.

ОБЩЕСТВО «ЗНАНИЕ» УКРАИНСКОЙ ССР

Серия 6 «Духовный мир человека», № 4

Масенко Лариса Терентьевна

УКРАИНСКИЕ ИМЕНА И ФАМИЛИИ

(На украинском языке)

КИЕВ

Молодший редактор *Л. М. Богута.* Художньо-технічний редактор *Я. О. Гулько.* Коректор *В. С. Слива.*

Здано до набору 01.02.90. Підписано до друку 28.02.90. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Гарнітура літературна. Високий друк. Ум. друк. арк. 2,52. Ум. фарбовідб. 2.84. Обл.-вид. арк. 2,86. Тираж 50930 пр. Зам. 263.

Товариство «Знання» Української РСР,
252005, Київ-5, вул. Червоноармійська, 57/3.

Друкарня ордена Леніна комбінату друку видавництва «Радянська Україна»,
252006, Київ-6, вул. Анрі Барбюса, 51/2.